

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра археології, спеціальних історичних та правознавчих
дисциплін

Кваліфікаційна робота
(магістра)

з теми: Освітнє, культурне та духовне життя в українських губерніях
Російської імперії на поч. XX ст.

Виконала: здобувачка вищої освіти,
II курсу магістратури,
групи Іst1-M23
спеціальності 014 Середня освіта
Гріщенко Юлія Сергіївна
Керівник: Федьков О. М.
доктор історичних наук, професор
Рецензент: _____

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОБОТИ	7
1.1. Історіографія проблеми	7
1.2. Джерельна база дослідження	21
1.3. Теоретико-методологічні засади роботи	24
РОЗДІЛ 2. ОСВІТНЄ ЖИТТЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ВИСВІТЛЕННІ ПЕРІОДИКИ	28
2.1. Становище освіти на початку ХХ ст.	28
2.2. Національно-визвольний рух в середовищі української освіти	36
РОЗДІЛ 3. СТАНОВИЩЕ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ НА СТОРІНКАХ ПРЕСИ	50
3.1. Культурні організації та установи	50
3.2. Розвиток українського театру	61
3.3. Стан образотворчого мистецтва	65
РОЗДІЛ 4. ДУХОВНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	71
4.1. Становище православної церкви в Україні	71
4.2. Українізація церковного життя	79
ВИСНОВКИ	88
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	92

Вступ

Актуальність теми. В епоху героїчної боротьби за існування Української держави у ХХІ ст., важливим аспектом державно-політичного та культурно-духовного розвитку України виступає збереження та культивування своєї національної ідентичності. З огляду на це, для сучасної історичної науки висувається низка нагальних наукових завдань, пов'язаних з дослідженням витоків української нації, а також її еволюції і специфіки культурно-духовних особливостей в кожному окрему історичну епоху, що вирізняло та продовжує вирізняти її з-поміж існуючого політико-культурного простору іноземних держав. Події українського національного відродження на теренах Російської імперії в перші десятиліття ХХ ст. яскраво демонструють нескореність видатних діячів українського народу під іноземним впливом, їх прагненням відродити українську націю та довести її право на власну самобутність, самовизначення та, як результат, – власну державу. Нова хвиля національної боротьби українців значною мірою перегукувалася з досвідом минулих поколінь, характеризувалася пробудженням національної самосвідомості, спробами винести «українське питання» в політичну площину та домогтися його врегулювання в лоні існуючої політичної системи демократичним шляхом, а також – поширенням українізації в сфері освіти, культури, духовного та релігійного життя підросійської України.

Зважаючи на сьогочасні реалії, зростання українознавчих напрацювань в галузі вітчизняної історії освіти, культури та духовного життя Української держави може стати плацдармом для формування нового типу свідомості українського громадянина, який розуміє та цінує національні здобутки своєї держави та готовий відстоювати їх в критичний для неї час. Крім цього, така діяльність сприятиме посиленню народної згуртованості навколо спільних національно-патріотичних та культурних цінностей.

Отож, зважаючи на яскравий соціально-політичний запит сьогодення, дослідницький пошук історика в царині громадсько-політичного та духовного життя України є вельми актуальним, оскільки сприяє розвитку нової

вітчизняної історичної науки та покликаний знайти відповіді на важливі питання, пов'язані з оформленням та розвитком українського національно-визвольного руху у вирі буремних століть.

Об'єктом дослідження магістерської роботи є суспільне життя в українських губерніях Російської імперії на поч. XX ст., яке охопило значну частину тогочасних українських громадсько-політичних, культурно-духовних діячів, представників різних соціальних груп, прихильників українізації культурно-освітнього та духовного розвитку.

Предмет дослідження становить процес українізації освіти, культури, та духовного життя в українських губерніях Російської імперії на початку XX ст.

Хронологічні межі магістерської роботи охоплюють період з 1900 р., коли визрівали умови для українізації освітньо-культурного середовища та духовного життя українців, що проживали на теренах підросійської України, по лютий 1917 р., коли розпочалася доба державного відродження України. Для належного розуміння результативності окремих аспектів національного руху в окреслених сферах ми простежили окремі тенденції освітнього, культурного та духовного життя під час Української національної революції 1917–1921 рр.

Географічні межі роботи охоплюють терени Волинської, Подільської, Чернігівської, Київської, Катеринославської, Полтавської, Харківської, Херсонської, та Таврійської губерній в складі Російської імперії. Як синоніми нами використовуються терміни «українські губернії Російської імперії», і «підросійська Україна».

Мета магістерської роботи – дослідити зміст та особливості розвитку освітнього, культурного, та духовного життя в українських губерніях Російської імперії на початку XX ст. та впливу на цей процес боротьби за українізацію окреслених суспільних сфер.

Для реалізації мети нами визначено наступні дослідницькі **завдання**:

- з'ясувати ступінь вивчення досліджуваної проблеми в історіографії;
- дослідити джерельну базу дослідження;
- окреслити теоретико-методологічні засади наукової роботи;

- висвітлити становище освіти в українських губерніях Російської імперії;
- з'ясувати вплив національно-визвольного руху на середовище української освіти;
- відобразити окремі аспекти культурного життя України;
- змалювати духовне життя українського населення на початку ХХ ст.;
- з'ясувати становище православної церкви в Україні;
- висвітлити процес українізації церковного життя.

Теоретико-методологічна засади роботи базується на принципах соціокультурного підходу, який спирається на соціальний та культурний аналіз суспільства досліджуваної епохи. Нами було використано загальнонаукові методи пізнання, до яких відноситься процедура індукції та дедукції, аналізу і синтезу. Серед історичних методів наукового пізнання ми послуговувалися принципами системності, всебічності, історизму та об'єктивності. Крім цього, в теоретико-методологічному інструментарії даної роботи було задіяно такі допоміжні дослідницькі методи, як ретроспективний аналіз, класифікація та узагальнення. Слід також вказати на реалізацію в текстуальному змісті роботи діалектичного підходу, який сприяв розгляду досліджуваних подій в їх взаємообумовленості та взаємозв'язку, а також у розмаїтості їхніх проявів та причинності.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати даної наукової роботи апробовані в ході звітних науково-практичних конференцій, які проводилися на базі Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, серед яких: Звітні наукові конференції студентів та магістрантів К-ПНУ ім. І. Огієнка (Кам'янець-Подільський, 10.04.2024 р.), а також виступали предметом наукових дискусій на засіданнях кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін.

Публікації. Окремі аспекти даного наукового дослідження лягли в основу публікацій, вміщених у збірниках наукових праць студентів та магістрантів історичного факультету К-ПНУ імені Івана Огієнка, серед яких збірники

Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Вип. 21. Ч. 1. та Вип. 22. Ч. 1. Сюди ввійшли такі роботи як «Симон Петлюра як дослідник українського театру» та «Дмитро Дорошенко – історик українського національного руху початку XX ст. (за матеріалами періодики)» [202; 203].

Наукова новизна. В текстуальний зміст даної наукової роботи внесено інформаційний потенціал українських періодичних видань, завдяки опрацюванню яких вдалося об'єктивно висвітлити малодосліджені факти зі стану освітнього, культурного, та духовного життя в українських губерніях Російської імперії перших десятиліть XX ст. Завдяки такому підходу було об'єктивно змальовано малодосліджені аспекти розвитку окреслених сфер життя українців підросійської України, визначено його особливості, а також виокремлено позитивні та негативні явища в цьому процесі.

Практичне значення магістерської роботи полягає у використанні її матеріалів в інтердисциплінарному порядку, адже вони можуть використовуватися фахівцями в галузі історії освіти в межах актуальних проблем національної історіографії, вивчення соціально-політичної історії, духовного життя українців підросійської України на поч. XX ст. Крім цього, основні результати окресленої наукової роботи можуть бути використані студентами закладів вищої освіти в ході підготовки до практичних та семінарських занять та написанні курсових і кваліфікаційних робіт з історичних спецкурсів, виступів на різномірних науково-практичних, звітних, спеціалізованих конференціях. Матеріали окресленої роботи стануть в нагоді педагогічним працівникам в закладах загальної середньої освіти в ході викладання курсу історії України.

Структура роботи окреслена оформленою метою та сформована відповідно до основних цільових положень наукового дослідження, і складається зі вступу, чотирьох розділів, що містять тематичні підрозділи, висновків та списку використаних у роботі джерел та літератури. Загальний

обсяг наукової роботи становить 124 сторінки, обсяг основної частини налічує 81 сторінок, список джерел та літератури 396 позицій.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОБОТИ

1.1. Історіографія проблеми.

У сучасній українській історіографії інформативний масив стосовно широкого кола питань генези, розвитку, стану та перспективи культурно-освітнього та духовного життя в підросійської України в перші десятиліття ХХ ст., як і окремі зразки дотичної до нього дослідницької проблематики, умовно складає чотири періоди, для яких характерні певні особливості, серед яких ступінь наукової розробки, політичні й соціокультурні відмінності, що впливали на наукову діяльність дослідників. Причому, зауважимо, що комплексне вивчення досліджуваної нами теми практично відсутнє в історіографічному огляді зазначених періодів, що сприяє подальшому науковому пошуку для розробки перших системних праць в окресленому дослідницькому полі.

Перший період дослідження, окреслений 1900 – 1917 рр., розвивався синхронно досліджуванним подіям та характеризується появою перших тематичних напрацювань діячів національно-культурного відродження. В цьому контексті слід звернути увагу на появу низки праць В. Дорошенка. У роботі «Просвіта» – її заснування й праця: короткий історичний нарис», виданій у Філадельфії, історик наводить огляд основних цілей і завдань такої організації як «Просвіта», зокрема, змальовує її сприяння розвитку української освіти, культури та науки, підкреслюючи цим значний внесок у процес національного відродження підросійської України та формування її національної ідентичності [212]. А робота вченого «Українство в Росії: Новітні часи» повноцінно змальовує український національний рух в Новітню епоху, його суспільно-політичну діяльність, здобутки та недоліки [213].

Також тут варто згадати напрацювання Д. Дорошенка, серед яких його ґрунтовні праці, які торкаються проблем українізації освіти, розвитку культурно-духовного життя України початку ХХ ст. Такою є робота історика «Нарис історії України (від половини ХVІІ ст.)», на сторінках якої автор

висвітлює радикалізацію українського руху наприк. XIX ст., його активізацію в 1905 – 1907 рр. під час подій демократичної революції [215]. А в роботі «Короткий нарис історії Християнської Церкви» історик представляє комплексний огляд історії християнської церкви, зосереджуючи увагу на ключових моментах і періодах у розвитку християнства, в тому числі – подіях, що стосуються православної церкви в Україні та її закордонних «філій», що дозволяє отримати загальне уявлення про історію християнства без глибокого занурення в кожен аспект, що є корисним для дослідників історії християнської церкви [214].

Слід не забувати і про внесок в дослідження українського національного руху на зорі XX ст. українського громадсько-політичного і державного діяча С. Єфремова, який присвятив цьому свої цінні напрацювання, що торкаються характеристики становища українського політичного та соціо-культурного життя в бурхливі роки демократичних перетворень в Російській імперії [87]. Також тут варті уваги окремі роботи українського письменника, публіциста та педагога Б. Грінченка, серед яких виділяються «Народні вчителі і українська школа» та «Як жив український народ», в яких автор виокремлює тогочасну українську середню та вищу освіту, та характеризує її як важливий елемент культури, притаманний українському народу [200; 201].

Другий період, що окреслюється подіями Лютневої революції 1917 р. – серединою 30-х років XX ст., характеризується практичною відсутністю спеціалізованих праць з історії вітчизняної освіти та культури. Проте можна ознайомитися з окремими роботами творчого інтелектуального характеру, які відображають ставлення окремих діячів українського освітньо-культурного руху, а саме – критику російської системи загальної середньої освіти та виокремлення українського вектора в її полі. Так, варті уваги роботи, присвячені спадщині Б. Грінченка як відомого українського педагога, прихильника українізації освіти. Так, систематизував та розглянув науково-педагогічний спадок зазначеної історичної постаті мовознавець В. Дурдуківський, присвятивши цьому роботу «Педагогічна діяльність

Б. Грінченка», надруковану в «Працях науково-педагогічної комісії ВУАН» в 20 рр. XX ст. [218].

В цей період також видаються праці, які узагальнено характеризують перебіг українізації освіти та культури в перші десятиліття XX ст., серед яких зазначаємо такі важливі наукові роботи для нашого дослідження як «Матеріали до історії українського руху за світової війни» українського історика Й. Гермайзе, в якій автор висвітлює розвиток українського національного руху в XX ст. на основі матеріалів, що ілюстрували політичну, військову, культурну та соціальну діяльність українців у цей період [187]. Сюди ж відноситься робота історика С. Глушка «Нариси з історії революційного руху на Україні», на сторінках якої можна простежити ґрунтовний аналіз автором революційного руху в Україні на початку XX ст., висвітлення складності та багатогранності цього процесу, а також виділення ним політичних, економічних та соціальних умов, що сприяли зростанню революційних настроїв серед населення [192].

Особливу цінність мають роботи професора, історика церкви І. Огієнка, видані на цьому історіографічному відрізку як в Україні, так і закордоном. Серед них рахується записаний курс лекцій «Українська культура», в якому простежується складний шлях формування та поступу української культури до початку XX ст., причини та наслідки російської імперської політики в культурній та політичній сферах життя українства [298]. Крім цього, І. Огієнко займався також такою історичною проблематикою, як дослідження духовно-релігійного життя України, присвятивши їй такі роботи як російськомовне видання «Очерки культурной жизни старой Малороссии: Брусиловское церковное братство» та україномовне «Як Москва взяла під свою владу вільну церкву українську» [297]. Обидві праці містять важливий інформаційний масив, необхідний для ознайомлення з культурною та релігійною ситуацією в Україні як на поч. XX ст., а також простежити етапи її розвитку, виокремити позитивні та деструктивні процеси.

Тут також можна згадати бібліографічну працю П. Зленка «Симон Петлюра. Матеріали до бібліографічного покажчика», видану в Парижі у 1930-х

рр. [229]. Будучи добре обізнаним у сфері наукової бібліографії, книго- та бібліотекознавства, П. Зленко зібрав та систематизував необхідні матеріали для надання повного огляду публікацій про Петлюру, які дають можливість скласти якомога об'єктивніший історичний портрет С. Петлюри.

Слід також зважити на важливі для дослідження освітньо-культурного життя підросійської України на поч. ХХ ст. напрацювання українського історика, колишнього соціал-демократа П. Феденка. В своєму змістовному монографічному дослідженні «Український громадський рух у ХХ столітті» вчений не лише комплексно розглядає події громадського руху за українізацію в українських губерніях Росії, але й акцентує увагу на його окремих аспектах, зазначаючи, що важливу роль в українізації середньої освіти зіграли політичні партії, програми яких знаходили симпатиків в колі тогочасних учительських організацій в першій третині ХХ ст. [376].

Наступний період історіографії досліджуваного питання, починаючи з середини 1930-х по 1991 р., характеризується спадом активності української науково-видавничої діяльності через наступ на наукову думку комуністичного режиму СРСР та таврування наукових проблем української національної історії як прояв загрозливого держбезпеці «буржуазного націоналізму». Як наслідок, центр українознавчих історичних досліджень переміщається за межі української ойкумени.

Слід зазначити також роботу В. Іваниса «Симон Петлюра – президент України (1879–1926 рр.)», яка допомагає доповнити уявлення про те, як проходив український національно-освітній рух в перші буремні десятиліття ХХ ст., а також дає глибше осмислити значення політичної та культурної діяльності С. Петлюри для соціокультурного розвитку української держави [232].

В цей час в Німеччині виходить, перевидана в 90-х рр. монографія А. Животка «Історія української преси», зміст якої дозволяє досліднику системно підійти до вивчення українізаційної діяльності різномірних громадсько-партійних організацій в культурно-освітньому полі України

напередодні припинення існування Російської імперії, аналізуючи комплекс пропонованих вченим зразків національної преси [225].

Свою цінність для провадження нашого дослідницького пошуку має праця «Історія української культури» за редакцією І. Крип'якевича, що була видана на цьому історіографічному періоді [14]. В ній висвітлюється розвиток української культури та її особливості з найдавніших часів до початку XX ст., поєднуючи різноманітні аспекти культурного розвитку українства, підкреслюючи унікальність його національних надбань в цій сфері.

Крім цього, в історіографічний період 60-80 рр. виходить низка зарубіжних історичних досліджень професора І. Огієнка, серед яких варто зважити на такі важливі для нашої дослідницької теми праці, як другий том роботи «Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви» [282]. У них дослідник піднімає питання генези, формування та розвитку православної церкви в Україні, описує особливості та специфіку українського релігійного життя, та наводить низку важливих фактів, які повною мірою дозволяють уявити цілісну картину духовно-релігійного життя в українських губерніях Росії, а також з'ясувати чому було здійснено перехід Київської митрополії під юрисдикцію Московської патріархії, а також релігійної політики останньої на українських теренах.

В цьому контексті також слід зважити на такі праці дослідників історії православної церкви в Україні з числа української діаспори, як «Історія церкви в Україні» Ю. Юдоріва [387] та «Нарис історії Української Православної Церкви» Ю. Мулик-Луцика [290].

Внесок у історіографію питання досліджуваної нами проблеми в даний період зробили й радянські вчені. Не зважаючи на сувору ідеологізацію радянської історичної наукової літератури, можна виділити окремих дослідників, котрі піднімали проблему культурного життя, історії шкільної та вищої освіти українців в Російській імперії на початку XX ст.

З кола радянських вчених, які займалися вивченням системи вищої освіти, на поч. XX ст. були дослідники А. Савельєв, А. Момот, В. Хотєєнков,

наукові здобутки яких лягли в основу колективної наукової роботи «Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года» [339]. Також варто згадати працю інших радянських дослідників – «История педагогики», в якій свої наукові результати представили Н. Константинов, Е. Медінский і М. Шабасєва, висвітлюючи фундаментальне дослідження історії педагогічної думки, яке охоплює розвиток педагогічних ідей та практик від найдавніших часів до сучасності (на момент видання), а також висвітлюється вплив соціально-політичних змін на освіту в різні історичні епохи [257]. Варто зазначити на тому, що окреслені дослідники висвітлювали проблему розвитку української освіти в перші роки ХХ ст. неповно, адже ігнорували факт боротьби за її українізацію на українських теренах.

Відображення реалій культурного життя України на поч. ХХ ст. викладено у праці міститься у праці радянської мистецтвознавиці та педагогині Н. Асєєвої «Украинское искусство и европейские художественные центры (конец XIX – начало XX вв.)», присвяченій дослідженню взаємодії та впливів між українським мистецтвом і європейськими художніми центрами наприкінці XIX – в першу третину ХХ століть [167]. В зазначеній праці вчена аналізує основні художні напрями, які мали вплив на українське мистецтво того періоду, викладає особливості українського національного стилю в контексті загальноєвропейських художніх процесів, та демонструє взаємодію українських художників з провідними європейськими митцями та участь у спільних виставках і художніх проектах.

На визначеному нами четвертому періоді історіографії питання становища української освіти, культури та духовного життя на поч. ХХ ст., окресленого часовим проміжком від 1991 року і до сьогодні, відбувається ряд позитивних зрушень у вітчизняному історико-дослідному полі, спричинених відновленням Української держави, демократизацією української наукової діяльності внаслідок припинення державного ідеологічного тиску в ході падіння СРСР та пробудженням інтересу до нагальних і малодосліджених аспектів української історії, культури та релігії. Крім цього, цей період є досить

плідним на ряд важливих історіографічних розробок, що стосуються обраної нами тематики дослідження, який вирізняється застосуванням вченими комплексного, всебічного, історичного та об'єктивного підходів до наукового пошуку. Так, з'являються як загальні, так і тематичні наукові праці з історії українського освітньо-культурного та релігійного простору, які розкривають їхній стан на поч. XX ст., а також вплив на них політико-культурних та громадських національних сил.

З питань розуміння історичної ситуації, в якій опинилася підросійська Україна в першій третині XX ст. та як вона впливала на українське національне відродження та теоретико-методологічного апарату, яким має керуватися дослідник окресленої тематики професор О. Реєнт видає досить вагомі роботи «Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку» та «Проблеми історії України XIX – початку XX століть» [327; 328].

Авторитетними для нашого наукового дослідження є праці професора В. Сарбея, серед яких «Національне відродження України» та «Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця XX ст.». В першій з них автор ґрунтовно висвітлює генезу національного відродження в Україні на поч. XIX – XX ст., окреслює історичні, соціальні та економічні умови, які сприяли виникненню національного руху, визначає пов'язану з цим низку культурних та освітніх процесів які стали його базисом, подає процес формування та діяльності українських політичних партій та організацій, які ставили за мету здобуття національної автономії чи незалежності та поліпшення соціокультурної ситуації в своїй державі; описує розвиток української мови, літератури та мистецтва як важливих складових національної ідентичності українця, а також роль українських інтелектуалів, письменників та художників в цьому процесі [347]. В другій роботі В. Сарбей проводить огляд політики Російської імперії щодо України та українців та її вплив на розвиток української національної свідомості та національного руху на українських теренах, а також надає глибокий огляд історіографії «українського питання» в

Росії, демонструючи, як змінювалися підходи до його вивчення протягом ХХ ст. [345].

Важливе значення для проблематики магістерської роботи має тритомник «Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)», який вийшов за редакцією професорів В. Сарбея та Ю. Курносова, який засвідчує зміну вектору українознавчих досліджень від радянських ідеологічних наративів до об'єктивного висвітлення буремних реалій українського політико-культурного життя на поч. ХХ ст. [24]. Також сюди відноситься праця С. Сірополка «Історія освіти в Україні» [351].

Для вивчення окресленого кола проблем в нашій магістерській роботі доволі важливою науковою працею є робота Б. Кравченка «Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХІХ ст.», яка дає можливість зануритися в тему вивчення впливу суспільних флуктуацій та реакцію на неї суспільної свідомості [262].

Для кращого розуміння розвитку українського соціуму в історичному контексті варто зважити на працю історика Г. Касьянова, «Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ ст. Соціальний портрет», в якій автор аналізує основні ідейні течії в колі політичного руху українських інтелігентів на рубежі ХІХ – ХХ ст., а також їх вплив на українізацію української освіти та розвиток вітчизняної культури [243]. Інша робота цього вченого «Теорії нації та націоналізму» демонструє розвиток концепцій нації та націоналізму в науковій думці ХХ ст., їх еволюцію, а також подає теоретичні підходи до вивчення цих феноменів [242].

Зважаючи на важливість для нашого історичного дослідження національної боротьби за українізацію української освіти, культури та духовного життя українських партій на поч. ХХ ст., варто виокремити авторів праць, які вивчали основні напрями їхньої діяльності, а також політичні вимоги в галузі освіти та культури українських губерній Російської імперії.

Висвітленням ролі в культурно-освітній діяльності як елемента національного руху українців в ХХ ст. партій соціал-демократичного

спрямування займалися В. Головченко, опублікувавши свої наукові результати в роботі «Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст.» [194]. Ліберально-демократичний рух, представники якого здійснювали велику культурно-освітню роботу, проаналізовано у змістовній монографії В. Стрільця «Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX ст. – 1939 рік)» [360].

Колектив авторів у складі В. Колесника, О. Рафальського, О. Тимошенка підготували ґрунтовну працю «Шляхом національного відродження. Національне питання в програмах і діяльності українських партій Наддніпрянщини (1900–1907 рр.)», в якій на основі аналізу партійних програм національних українських партій поч. XX ст. подано цілісну картину відстоювання українізаційних питань в духовній сфері населення українських губерній імперської Росії представниками національних політичних організацій [253].

Крім цього, ролі дослідницьких пошуків в сфері висвітлення ролі та внеску в національне відродження підросійської України в XX ст. українських політичних партій окреслений нами історіографічний період демонструє нам появу таких тематичних робіт, як «Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX ст.» С. Телешуна [365; 366], «Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX ст.: Дослідження» В. Кулика та О. Голобуцького [193], «Політичні партії, організації в Україні: наприкінці XIX – початок XX ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля» А. Павка [307], «Царизм та українські партії (1900-1917 рр.)» О. Сарнацького [348], та наукову працю «Політичні партії та селянство в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.: соціоментальні й інституційні чинники взаємодії» дослідницького колективу з числа О. Доніка, О. Федькова, Б. Опрі [211]. Зазначені праці уможливають дослідити роль діячів національно-політичних партій у культурно-освітньому та духовному відродженні України.

Становище українців в освітній сфері у добу Російської імперії присвячено низку досліджень українських учених. Так, праця Г. Васьковича «Шкільництво в Україні (1905 – 1920 рр.)» присвячена розвитку шкільної освіти в контексті національно-визвольних змагань українського народу на поч. XX ст. Автор подає власне розуміння історії шкільництва в українських губерніях імперії та його еволюції під впливом різних історичних подій зазначеної епохи [179].

Працею, яка також висвітлює історію українського шкільництва в перші десятиліття XX ст., є «Нариси історії українського шкільництва: 1905–1933» за редакцією О. Сухомлинської. У ній автори досліджують процес впровадження української мови в шкільну освіту, розробки на її основі навчальних програм і підручників, а також висвітлює роль провідних українських освітніх діячів та педагогів у розвитку національної системи шкільництва на поч. та 30-х рр. XX ст. [293].

Крім зазначених праць, при вивченні питання національної освіти та культури в підросійській Україні на поч. XX ст. привертає увагу колективна робота ««Українське питання» в Російській імперії та Радянському Союзі (XVIII – перша половина XX ст.)» В. Іваненка, А. Голуб, та С. Світленко [231].

У монографії О. Завальнюка «Утворення і діяльність державних українських університетів (1917 – 1921 рр.)» розглянуто питання про прагнення та заходи українців із відкриття різного рівня шкіл, семінарій, університетів, українознавчих кафедр в російських університетах, які діяли в українських губерніях Російської імперії [226, с. 55–56]. Можливість реалізація зазначених заходів, як зазначав науковець, стала можливою після Лютневої революції 1917 р.

Крім зазначених праць окремі аспекти проблеми національного відродження та руху за українізацію культурно-освітнього простору в українських губерніях Росії на поч. XX ст. займалися вчені Я. Верменич [180], М. Люзняк [275].

Важливим для нашого дослідження стало російське видання «Газеты дореволюционной России. 1703 – 1917 : каталог» за редакцією Т. Акопяна, М. Луковської, який містить каталог періодичних видань Російської імперії газетних фондів Російської національної бібліотеки, а також видань 1917 року, переданих з відділів спеціального зберігання [6]. Українську періодику першої третини ХХ ст. досліджував І. Крупський в роботі «Українська преса Наддніпрянщини 1905-1914 рр.: формування мережі, еволюція висвітлення суспільно-політичної тематики» [265].

Дотичним до тематики дослідження національної преси України на поч. ХХ ст. є 3 том видання «Українська преса в Україні та світі ХІХ – ХХ ст.: 1906–1910 рр.» за редакцією М. Галушка, М. Романюка, Л. Сніцарчука, що є змістовним історико-бібліографічним дослідженням, присвячене аналізу та документуванню розвитку української преси як в Україні, так і в діаспорі протягом періоду з 1906 по 1910 рр. та дає досить цінну інформацію з історії української преси на зорі ХХ ст. [40].

Подібною тематикою займалися дослідники А. Волобуєва та М. Шудря, дослідницькі результати яких опубліковані в книзі «Періодичні видання Києва та Київської губернії (1835–1916 рр.)» [183] та В. Гандзюк в роботі «Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917-1920 рр.)» [185]. Зазначені видання уможливають з'ясувати питання про роль преси в національно-духовному відродженні на поч. ХХ ст..

Значний масив історичних праць третього періоду історіографії питання історії українського освітньо-культурного та релігійного простору містить необхідний для нашої магістерської роботи масив напрацювань культурознавчого спрямування, що включає в себе дослідження історіографії історії культури та теоретико-методологічних аспектів культурологічного дослідження.

Для відображення загальної картини культурного життя в Російській імперії варто ознайомитися з працями російської історіографії, серед яких Н. Хренова та К. Соколова «Художественная жизнь императорской России

(субкультури, картини мира, менталитет)» [382] та перший том шеститомника московських вчених «Очерки русской культуры. Конец XIX – начало XX века» [306].

Дослідниця І. Колесник є автором цінної наукової роботи з питання історіографічного вивчення історії української культури під назвою «Українська культура та історіографія», покликана скоординувати та зорієнтувати історика на те чи інше коло дослідницьких проблем [252].

Власне історію української культури як предмет свого дослідження обрав М. Попович, з приводу чого й написав свою однойменну книгу, яка є фундаментальним дослідженням, що охоплює різні аспекти культурного розвитку України від давніх часів до сучасності, включаючи літературу, мистецтво, архітектуру, музику, фольклор та освіту та їхню залежність від зовнішніх та внутрішніх впливів [318]. Також вагомою інформативністю володіє 5 том «Історії української культури» за редакцією Б. Патона, який є повноцінним ілюстрованим виданням [16]. Сюди також можна віднести тематичний посібник колективу вчених, які склали І. Хома, А. Сова, Ж. Мина, О. Павлова, та Т. Мельничук [381].

Досить цікаву наукову роботу з історії української культури видав колектив авторів Я. Калакура, О. Рафальський, М. Юрій «Українська культура: цивілізаційний вимір», в якій дослідники подають власне історіософське бачення взаємодії культури та цивілізації, розглядаючи джерела, історіографічні та методологічні основи цивілізаційного аналізу української культури, досліджують її походження, початкові етапи та ключові періоди розвитку, а також виокремлюють значення українських сакральних та релігійно-духовних цінностей для формування духовного світу України як важливого чинника у становленні української нації, національної ідеї, та укріпленні ідентичності [237].

Окремими аспектами культурно-духовного середовища у свідомості українства в кін. XIX – XX ст., займаються дослідники С. Бондаренко, О. Прищепка [172; 321; 322], та Є. Сохацька [354]. В цьому контексті

виділяються роботи з історії українського театрального мистецтва на поч. XX ст. О. Карліної «Театральне життя у повітових містах Волинської губернії в першій половині XIX ст.» [240], Н. Мірошніченко «Модернізм в українській драматургії початку XX ст.» [286], О. Крижановської «Театральне життя міста» в збірнику «Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)» [263].

Також особливу цінність для дослідження українського культурного життя поч. XX ст. має робота А. Жаборюка «Український живопис останньої третини XIX – початку XX ст.», в якій автор висвітлює соціально-політичні умови, що впливали на українську художню діяльність, включаючи вплив російської імперської політики, віяння національного відродження і процесів модернізації, а також здійснює мистецтвознавчий аналіз творчих досягнень провідних українських художників того часу, таких як І. Рєпін, М. Мурашко, О. Мурашко та ін. [224].

Важливим аспектом дослідження історії української освіти та культури України в часи останніх десятиліть існування Російської імперії виступає духовно-релігійне сфера життя українців. З цього приводу, в час виокремленого нами історіографічного періоду з'являється низка ґрунтовних тематичних робіт. Серед них варто виділити праці О. Лисенка та О. Рєєнта «Українська національна ідея і християнство», в основі якої здійснено розгляд впливу церкви на національно-культурне життя та відродження України, особливо в періоди соціальних і політичних змін, а також дослідження проблеми того, як християнство впливало на формування та розвиток української національної свідомості та культурної ідентичності [330].

Цінність для нашої наукової роботи має дисертаційне дослідження О. Ігнатуші «Українська Автокефальна Православна Церква (1917–1930 рр.)», в якій вчений розглядає проблему генези та організації Української Автокефальної Православної Церкви, її заснування в контексті національно-політичних змін в Україні після подій Першої світової війни та революцій 1917 року, а також подає аналіз причин і обставин, які призвели до виникнення

автокефальної церкви як частини національно-церковного руху українців на поч. XX ст. [235].

Вагому роботу з дослідження становища православної церкви в Україні в першій третині XX ст. провела дослідниця Б. Опря. З її численних праць про політичне та соціальне життя, культуру українського православного духовенства [304; 302], виділяється дисертація «Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.)», в якій авторка детально описує специфіку повсякдення українських православних духівників та подає досить цікавий та інформативний матеріал з цього приводу [301].

Також вагомим творчим науковим доробком є робота А. Опрі «Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 р.)», на сторінках якої автор описує впливи українського православного духовенства на культурне та національне життя підросійської України, зокрема через заходи в системі освіти та культури [303].

Тематичними дослідженнями, які стосуються релігійної ситуації в Україні та Російській імперії на поч. XX ст. та їхніх впливів на культурно-освітнє життя населення займаються також сучасні історики В. Тацієнко [364], О. Панько [310], К. Федевич [375], а також дослідник С. Фирсов [378]. Вони уможливають краще зрозуміти церковно-релігійну ситуацію в православ'ї у досліджувану епоху.

Окремі відомості, що стосуються теми нашого дослідницького пошуку, а саме – окремі аспекти культурного життя України в першій третині XX ст., містяться на сторінках 12-томного радянського енциклопедичного видання 70 – 80-х рр. «Українська радянська енциклопедія» [395].

Отож, окреслена нами досліджувана проблема становища освітньо-культурного та релігійно-духовного життя українських губерній Російської імперії на поч. XX ст. доволі репрезентативна, оскільки яскраво проілюстрована в низці різнорідних науково-теоретичних напрацювань

дослідницького, історіографічного, та теоретико-методологічного характеру. Як бачимо, головною метою дослідників було висвітлити основні віхи національного відродження, функціонування українських політичних партій в Російській імперії та їхню ідейно-практичну боротьбу за українізацію освіти та науки; діяльність провідних громадсько-політичних та культурних діячів в галузі освітньо-культурного середовища; окремі аспекти генези православної церкви в Україні та становища українського духовенства наприкінці XIX – поч. XX ст. Крім цього, варто зазначити, що відсутність комплексних досліджень становища української освіти, культури та духовного життя України в перші десятиліття XX ст. вимальовує перспективу подальшої дослідницької діяльності в цьому напрямку.

1.2. Джерельна база дослідження

Використаний в даному науковому дослідженні джерельний матеріал класифікований за таким принципом: матеріали періодичних видань, джерела автобіографічного та особового походження, збірки документів та матеріалів.

Так, низка російських та українських періодичних видань містить в собі джерельний потенціал для з'ясування характерних рис, специфіки, та характеру процесу українського національного відродження на поч. XX ст., а також достовірності відображення освітнього, культурного та духовного життя населення українських губерній Російської імперії. Окреслений вище комплекс джерел вміщає в себе різномірні публічні листи, брошури, та статті провідних діячів української освіти, культури та духовного життя в часи їхнього перебування на теренах підросійської України та в еміграції.

Загальне становище освітньо-культурного життя в Російській імперії можна простежити на сторінках російської періодики кінця XIX – поч. XX ст., серед яких показовою інформативністю володіють газети «Народное образование» [63; 69; 74], «Городское дело» [117], та «Вестник Еврейского Просвещения» [95].

Низка відомостей стосовно українського національного відродження, а також фрагментів, що висвітлюють становище освітнього та культурного життя

підросійської України на поч. ХХ ст. відображає ряд численних на той час українських журналів та газет. Серед них «Киевская старина» [106; 110; 112; 113; 115; 124; 125], «Рада» [56; 61; 62; 66], «Діло» [141], «Рідний край» [144], «Життє і слово» [79], «Нова рада» [80], «Юг» [126], «Світло» [149; 151], «Украинская жизнь» [9; 83; 103], «Наш век» [86], «Волынская жизнь» [98], «Киевское слово» [67; 75], «Волынская земля» [153], «Украинский Вестник» [109], «Рідне слово» [104], «Вісник Тимчасового уряду» [108], «Літературно-науковий вісник» [97] та ін.

Відображають культурне та духовне життя українських губернських міст також такі газети, як «Жизнь и искусство» [72; 73; 76; 77], «Киевские епархиальные ведомости» [96], «Екатеринославские епархиальные ведомости» [51], «Подольские епархиальные ведомости» [55; 93].

Однією з базових підвалин джерельної бази даного наукового дослідження є інформативний масив джерел особового походження, куди ввійшли спогади та автобіографічні нариси з життя учасників та очевидців українського національного відродження на зорі ХХ ст. Низка поданих відомостей безпосередньо стосується різнопланових подій в сфері освітнього, культурного та духовного життя в українських губерніях імперської Росії, висвітлює процес українізації середньої і вищої освіти та популяризації української народної культурної спадщини. В окреслену групу джерел ми віднесли «Спомини» історика М. Грушевського [157], еміграційне видання «Мої спомини про давнє минуле (1901-1914)» історика та публіциста Д. Дорошенка [158], «Записки семінариста» письменника П. Капельгородського [159], «Передуманное и пережитое (1841-1920 гг.)» педагогині Х. Алчевської [155], «Щоденник (1907–1917 рр.)» мецената Є. Чикаленка [164], «Театр і життя: мемуари» П. Саксаганського [162] та ін.

Крім цього в даний список було внесено біографічні нариси відомих українських громадсько-культурних діячів, написаних їх біографами, серед них: «Лаври і терни... Життєвий і творчий шлях Михайла Старицького» О. Цибаньової [163], а також біографічну роботу «Розповіді про мистецьку

родину Кричевських» Г. Галян [156]. Також сюди можна віднести біографічне видання, написане громадським діячем та публіцистом В. Андрієвським «З минулого. Від Гетьмана до Директорії», в якому автор детально характеризує політичні та соціальні події, що відбувалися в Україні впродовж 1917-1920 рр., зокрема, перехід від гетьманської влади до влади Директорії, звертаючи увагу на складні умови, в яких перебувала тогочасна українська держава, на її боротьбу за незалежність, внутрішні і зовнішні виклики, тягар розв'язання яких лягав на плечі провідних політичних діячів того часу, серед яких С. Петлюра [165].

Також, для глибшого осягнення стану та головних здобутків і прорахунків в українізаційних процесах в сфері української культури та освіти, діяльності провідних тогочасних громадських, політичних та культурно-освітніх організацій і діячів в першій третині ХХ ст., ми не оминули використання документативного багажу енциклопедичних видань та збірок документів і матеріалів, що висвітлюють дану проблематику. Сюди ввійшли «Енциклопедія історії України» у 10 т. [394] та «Енциклопедія українознавства» у 10 т. [390].

Для осягнення характерних рис української культурної спадщини нами було використано текстуальний зміст збірника «Історії української культури: збірник матеріалів і документів» за редакцією Б. Білика та Я. Калакури [15].

Для відображення основних віх українського національного відродження в підросійській Україні на поч. ХХ ст. в основу даної роботи лягли наступні збірники документів та матеріалів: «Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали» упорядників В. Верстюка, О. Бойко, Р. Пирога [42], «Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (Х – поч. ХХ ст.). Нариси» [31], «Українська Центральна рада: Документи і матеріали у 2 т.» за редакцією В. Верстюка, О. Бойко, Ю. Гамрецького [41], опубліковану збірку «Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1910 – 1969)» І. Перловської [20] та «Вибрані твори та

документи. Симон Петлюра» упорядника Л. Голоти [3]. Ми також використали збірки документів, які описують освітнє життя провідних українських університетів Російської імперії та характеризують їхні структурні зміни та науково-видавничу діяльність [45]. Також для розуміння ідеологічної та конфесійної сутності Російської Православної Церкви крізь призму термінологічного апарату ми використали видання «Святая Русь. Большая Энциклопедия Русского Народа. Русское Православие» в 3 т. [34].

Загальне уявлення про генезу, стан, та перспективи українського національного руху у всіх сферах соціокультурного життя українських губерній Російської імперії можна отримати ознайомившись зі збірником «Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття: Програмові і довідкові матеріали», упорядковану В. Шевченком [44]. У виданні опубліковані програмні та діловодні документи, які характеризують формування та розвиток українських політичних партій (Революційна українська партія, Українська соціал-демократична робітнича партія, Українська демократична партія, Українська радикальна партія, Українська демократично-радикальна партія, Українська народна партія та ін.), які утворились та функціонували наприкінці XIX – на початку XX ст. Зазначені документи дають належне розуміння політичної боротьби за національні та соціальні права в Україні у визначену дослідником історичну епоху.

Торкається досліджуваної нами проблематики багатотомна праця громадсько-політичного діяча О. Лотоцького «Сторінки минулого», видана у Варшаві 1934 р., в третьому томі якої автор висвітлює важливі події кінця XIX – початку XX ст. в Україні, а також наводить спогади, що стосуються діяльності проукраїнської фракції в Державній Думі, боротьбу за українізацію освіти та видавництва [273].

В підсумку зазначимо, що окреслена тематика дослідження цілком повноцінно відображається в представленій джерельній базі. Так, стан української освіти, культури та духовного життя на поч. XX ст. піддається системному опрацюванню завдяки залученню матеріалів тогочасної російської

та української періодики, автобіографічних видань провідних діячів та очевидців українського національного відродження. Опубліковані енциклопедичні видання та збірки тематичних документів дають можливість комплексно дослідити та визначити основні віхи української історії в період 1905 – 1917 рр.

1.3. Теоретико-методологічні засади роботи

Теоретико-методологічні засади роботи базуються на принципах соціокультурного підходу. Соціокультурна методологія дозволяє розглянути суспільство як виокремлену цілісність в полі поєднання соціальності та культури, які створюються та реформуються людською діяльністю. Кожна конкретна культура є своєрідною організованою частиною, яка складається з низки взаємодіючих складників, компонентів та проявів, серед чого поведінкові мотиви, ціннісно-свідомі орієнтації, спосіб життя, соціальні норми, менталітет індивідуумів. Окрім цього, соціокультурний підхід полягає у врахуванні всіх аспектів досліджуваних суспільних реалій, які в подальшому вимальовують цілісну картину суспільного розвитку в кожную конкретну досліджувану епоху, незалежно від характерних йому внутрішніх суперечностей. Даний підхід сприяє соціальному та культурному аналізу. Соціальний аналіз включає в себе аналіз соціальної реальності конкретної історичної епохи, її сприйняття та розвиток з боку суб'єктів, котрі знаходяться на певних позиціях в соціальному просторі, а також аналіз соціальних прагнень та позицій індивідуума в контексті структурних рамок свідомості, які визначають спільні уявлення суб'єктів діяльності та ментальних моделей досягнення соціальних реалій, що визначають неоднорідність способів життя існуючих суспільних груп та соціокультурних формацій. Культурний аналіз полягає в дослідженні культури як невід'ємної частини соціального життя та виразника поведінкових моделей індивідууму в конкретній соціальній групі та суспільстві загалом, завдяки чому вдалося визначити тісну соціокультурну взаємодію в досліджуваному суспільстві, вплив одного явища на інше та навпаки. Таким чином, культура та

соціум є двома цілими частинами єдиної системи, яка має здатність саморегуляції та самозаміщення [388, с. 10; 285, с. 9–14; 331, с. 305–328].

Також методологічна основа даного дослідження спирається на традиційні наукові принципи сучасної історичної науки, серед яких – принцип системності, всебічності, історизму та дослідницької об'єктивності. Принцип системності дозволив нам відобразити освітньо-культурне та духовне життя як цілісну множину низки компонентних складників в поєднанні існуючих між ними зв'язків та відносин. Також він дозволив розглянути текстуальний масив матеріалів преси як систему, в якій на основі міжструктурних зв'язків відбивається загальна картина освітньо-культурного та духовно-релігійного розвитку населення. Принцип всебічності став інструментом для приблизного осягнення основних віх досліджуваної історичної дійсності на основі критичного осягнення текстуального змісту історіографії дослідження та його джерельної бази. Принцип історизму дозволив розглянути соціокультурний процес в його динамічному русі через опрацювання цілісного комплексу емпіричного матеріалу, в якому відображається чіткий зріз соціокультурного розвитку підросійської України на поч. ХХ ст. та дозволяє констатувати основні віхи його формації в останні роки існування Російської імперії. Також принцип історизму надав можливість глибше поринути в історичне тло дослідження, що сприяло розумінню мотивації та діяльнісної складової провідних українських освітньо-культурних діячів, політиків, педагогів та представників духівництва в сфері освіти, культури та духовного життя в контексті конкретної історичної епохи. Принцип об'єктивності сприяв якомога точнішому та неупередженому аналізу комплексу історичних джерел та літератури та відображуваних в їх масиві подій, явищ, фактів, аби уникнути суб'єктивності дослідницького процесу та не відмежовуватися від адекватного висвітлення історичної реальності. В магістерській роботі було використано загальнонаукові методи пізнання, до яких відноситься процедура індукції та дедукції. Перша, що опирається на формально-логічний розумовий висновок, дозволила отримати ряд загальних висновків стосовно освітньо-культурного та

релігійно-духовного життя України на поч. ХХ ст. на основі логічного опрацювання конкретних історичних фактів. Друга, побудована на процесі виведення загального твердження на підставі істинності вихідного припущення, дозволила вивести основні результати окресленого дослідження, що базуються на виважених дослідницьких висновках, підкріплених посиланнями на конкретні історичні джерела. Також в даній магістерській роботі було використано наступні загальнонаукові методи – аналізу і синтезу. Аналіз сприяв декомпозиції предметного поля дослідження на основні складові та виділенню основних та другорядних положень, а також став необхідним елементом пізнання нового. Синтез став допоміжним інструментом при зведенні в неподільне тло даних, отриманих в ході аналізу дослідницької інформації [36].

Крім цього, в своєму теоретико-методологічному інструментарії дана робота містить такі методи, як ретроспективний аналіз, класифікація та узагальнення. Слід також вказати на реалізацію в її текстуальному змісті діалектичного підходу, який сприяв розгляду досліджуваних подій в їх взаємообумовленості та взаємозв'язку, а також у розмаїтості їхніх проявів та причинності. Завдяки цьому нам вдалося з'ясувати причини українського національного відродження на поч. ХХ ст., появи руху за українізації освітньо-культурного життя українських губерній Російської імперії в окреслений час [276, с. 94].

Поставленні дослідницькі завдання зумовили використання спеціальних методів історичного дослідження, серед яких: історико-хронологічний метод, що дозволив визначити територіально-хронологічні межі даної наукової роботи; проблемно-хронологічний та метод періодизації, які в сукупності надали можливість правильно виокремити та оформити основні хронологічні зрізи в ході оформлення історіографії нашого дослідження; історико-генетичний метод, що допомагав розкрити характерні особливості нашого дослідження в ході історичного поступу; метод діахронного аналізу, використаний для виокремлення та порівняльного аналізу різних хронологічних

періодів відносно досліджуваного об'єкта з метою оцінювання структурних змін та тенденцій в ході розвитку досліджуваного предмета; метод контент-аналізу, що в ході аналізу історичних документів дозволив об'єктивно проаналізувати ставлення їхніх авторів до описуваних явищ, подій, фактів.

РОЗДІЛ 2. ОСВІТНЄ ЖИТТЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ НА ПОЧ. XX СТ. У ВИСВІТЛЕННІ ПРЕСИ

2.1. Становище освіти на початку XX ст.

В перші десятиліття XX ст. становище української освіти в державному тлі Російської імперії переживало свої не кращі часи. З одного боку на це впливала тогочасна соціально-політична ситуація – нестабільна політика імперського уряду нерідко призводила до руйнівних наслідків для національного та культурного буття українського населення, в тому числі й негативних наслідків для вищої та середньої освіти в під російській Україні. Натомість українство, в особі провідних громадсько-політичних діячів і педагогічних працівників, всіма силами прагнуло відродити українську національну ідентичність, намагаючись всупереч владі провести українізаційні заходи в сфері освітньо-культурного життя власних етнічних земель. В час, коли всіма освітніми закладами українських губерній керували ключові імперські відомства, зокрема Міністерство освіти, Міністерство фінансів і Святійший синод, реалізувати ці наміри було досить нелегко. До цього ж, ускладнювало цей процес те, що нерідко навчальні заклади одного типу могли підпорядковуватись абсолютно різним відомствам, або ж – двом відомствам одразу, як це було зі значною частиною жіночих гімназійних установ, деякі з яких належала Міносвіти, а інша частка належала Відомству установ Імператриці Марії [341, с. 49-55; 209, с. 362].

Тогочасне населення українських губерній імперської Росії могло здобувати освіту як в приватних освітніх закладах вищої й середньої освіти, так і в широкій мережі державних освітніх установ, серед яких вирізнялися місцеві школи, гімназії та університети. Важливо, що географія здобуття вищої освіти ширилася від невеликих губернських міст, до Петербургу, Москви, Варшави та Юр'єва [197, с. 70-71; 230, с. 426–429]. Цьому сприяло те, що ще починаючи з середини минулого століття імперський уряд прагнув пожвавити процес зростання освітньої мережі для всього населення Південно-Західного краю для чого було спеціально виділено чималі кошти на облаштування нових початкових шкіл в малозабезпечених поселеннях [374, с. 61–76], а також те, що на початку XX ст. одним із головних каталізаторів розбудови освітнього життя був дозвіл імператора, підкріплений Маніфестом від 17 жовтня 1905 р., на відкриття приватних вищих навчальних закладів та шкіл, що сприяло появі не лише державних освітніх установ, а й швидкому розвитку мережі безоплатних середніх та вищих навчальних закладів [181, С. 546-548]. Згодом, освітня політика Міністра народної освіти П. Ігнат'єва (який очолив Міністерство 1915 р.) лише довершила цей процес, що поповнився тенденцією до розширення соціальної бази учнівського та студентського кіл, підтвердженням чому слугує числова статистика зміни соціального складу учнівства Київського навчального округу XIX – поч. XX ст. Так, з широкого загалу учнівської маси простежується зменшення частки вихідців з кола крупних чиновників, дворян, та духовенства, які становили лише 45% від загальної к-ті учнів, замість звичних 58%, натомість їхні місця поповнили діти міщанства, купецтва та цехових працівників – 33% проти 31%, а також – вихідців з кола селян та козаків до 20% з 8% відповідно [200, с. 205].

Унаслідок цього наприкінці XIX – на поч. XX ст. освіта ставала все доступнішою для населення українських губерній Російської імперії, що ілюструє поява в повітових центрах двокласних, а згодом і чотирикласних училищ для хлопчиків та дівчаток, що фінансувалися державним коштом. В таких освітніх закладах вивчалися характерні для тогочасної шкільної програми

дисципліни, серед яких був Закон Божий, церковний спів, краснопис, математика й геометрія, фрагменти вітчизняної історії, рукоділля, малювання, креслення тощо [11, с. 582–586]. Відкривати та утримувати такі школи допомагала й місцеві губернські підприємці, серед яких директор Смілянського олійного заводу граф Бобринський та власники цукрових заводів Київщини Яхненки й Симиренки, а згодом й Управління Південно-Західних залізниць, яке стало фундатором шкіл такого типу на низці залізничних станцій на Волині, Поділлі та Київщині [323, с. 216].

Також мешканці підросійської України на поч. ХХ ст. могли здобувати середню і початкову освіту в існуючих парафіяльних училищах, з яких налічувалося близько до 90 од. у Київській та Волинській губерніях [21, с. 214]. За відомства Синоду в часи головування К. Победоносцева в окремих містечках українських губерній налічувалося по 2 школи зазначеного типу [32, с. 740; 5, с. 46–53; 118, с. 6]. Проте педагогічного складу останніх не вистачало, що пояснюється відсутністю належних освітніх закладів, тому ця потреба повільно задовольнялася церковно-вчительською школою у м. Вінниця [250, с. 278–291]. Підзвітні Синоду були також заклади гімназійного типу, серед яких вирізняються семінарії, розміщені в провідних губернських центрах, в яких могли навчатися та викладати як духівництво, так і звичайні педагогічні працівники [27, с. 15].

Окрім парафіяльних шкіл та духовних семінарій, серед закладів середньої початкової освіти існували парафіяльні фондушеві училища, відкриті поляками, а потім переорганізовані на російський лад, з них які залишалися в містечках Білій Церкві, Рівному, Немирові. Назву вони отримали від пожертвованого поміщиками фонду або «фондушу» тобто річного внеску грішми або натурою чи недоторканого капіталу [29, с. 237–249].

Зростаючі освітні та соціально-економічні потреби населення підросійської України в перші десятиліття ХХ ст. спричинили потребу в розбудові української гімназійної освіти [279, с. 235]. Як наслідок, у період з 1902 по 1913 рр. в українських губерніях та повітах вже існувало ряд приватних

і державних освітніх закладів, серед яких були чоловічі гімназії, реальні та комерційні училища в містечках Луцьк, Ковель, Кременець – Волинської губернії, Вінниця, Проскурів, Тульчин, – Подільської губернії, Бердичів, Сквир, Сміла та Черкаси – Київської губернії, Чугуїв – Харківської губернії, Олександрівськ, Верхньодніпровськ, Новомосковськ – Катеринославської губернії, Миколаїв, Херсон – Херсонської губернії, Євпаторія – Таврійської губернії та ін. [124, с. 111; 310, с. 249]. Така ситуація свідчила про покращення доступу до освіти потенційних здобувачів та майбутніх фахівців зростаючих різнорідних кредитних та торгівельних установ [188, с. 79]. Щоправда, шанс вступити до лав бажаного освітнього закладу обмежувався територіальними рамками, оскільки кожен як повітовий, так і губернський заклад середньої освіти надавав перевагу вступникам виключно свого регіону [4, с. 466].

Стали відкриватись спеціалізовані освітні заклади сільськогосподарського та ремісничого спрямування. В цьому плані досить показовими є мистецько-ремісничі школи у Миргороді та ткацька школа в Діхтярях Полтавської губернії, призначені для місцевого селянства [209, с. 362]. Поруч із ними існували приватні школи та ремісничі училища для заможного та простого єврейського населення, яких російська імперська влада якомога сильне асимілювати в загальноросійський соціокультурний простір [1, с. 83].

Характерним явищем для освітнього життя підросійської України була розбудова мережі педагогічних навчальних закладів, які спеціалізувалися на випуску фахівців галузей виробництва. Так, вже на початку 1902 р. такі училища складали невелику частку освітніх закладів Таврійської, Херсонської та Катеринославської губерній [291, с. 10].

Помітним явищем для тогочасної освітньої системи в підросійській Україні була освіта для єврейської національної меншини. Користуючись поступками влади, яка ще в сер. XIX ст. видала «Про заснування особливих училищ для освіти єврейського юнацтва» значна частина єврейського населення Херсонської, Волинської та Подільської губерній отримала

можливість налагодити функціонування єврейських релігійних шкіл – хедерів та талмуд-торів, в яких вивчалися релігійні основи юдаїзму та необхідні шкільні предмети: арифметику, каліграфію, читання тощо. Проте якість такої освіти була досить низькою та не відповідала умовам державних шкіл, оскільки традиційні меламенти – єврейські педагоги, нерідко не мали належної освіти, а також не мали необхідної матеріальної бази для проведення занять, оскільки приміщеннями таких шкіл слугували тісні житлові будинки єврейських общин [217, с. 120]. Така система навчання мало чим відрізнялася від домашньої освіти, якою досить часто користувалися багаті євреї. Згодом російська влада спробувала врегулювати питання єврейської освіти, насамперед ввести систему іспитів для меламентів, русифікувати її та змусити єврейське населення віддавати своїх дітей до державних освітніх закладів. Проте, як і раніше, ті відправляли їх до звичних хедерів. Як наслідок, контроль за єврейською освітою покладався на положення указу 1894 р., а вже на поч. XX ст. російська імперська влада бере під нагляд талмуд-тори, які постають в Рівному, Луцьку, Черкасах та інших містечках українських губерній Росії [1, с. 201].

Однією з характерних віх нового століття стала доступність здобуття освіти жіночим населенням підросійської України, особливо – міщанства, чого вимагали нові культурні та соціально-економічні вимоги, а також урбанізаційні процеси в містах [177, с. 52]. Так, українське жіноцтво мало змогу навчатися у двокласних училищах та церковно-парафіяльних школах, духовних училищах синодального відомства, що дозволяло отримати базову педагогічну освіту [223, с. 243–277]. Це сприяло відкриттю жіночих гімназій, які функціонували в Білій Церкві, Немирові, Золотополі [324, с. 253]. Також молоде жіноцтво навчалось в приватних училищах, підзвітних Міністерству освіти, досить відоме з яких – добре облаштоване Острозьке училище графа Д. Блудова [333, с. 586]. Поступово, особливо після революційних подій 1905 – 1907 рр., в українських губерніях Росії помітно значне зростання спеціалізованих жіночих гімназій та шкіл, які створюються навіть у маленьких повітових містечках. Так, в міських поселеннях Умань, Черкаси, Бердичів діяло по дві жіночі гімназії, так

само як і в Балті, Гайсині, Здолбунові, де останні були чи не єдиними закладами середньої освіти [35, с. 7, 18, 28].

Водночас збільшилася кількість вищих жіночих курсів та жіночих професійно-технічних закладів [181, с. 546-548; 199, с. 205]. Тут особливо вирізнялася діяльність Одеських жіночих педагогічних курсів, ініційованих професором М. Ланге, які спеціалізувалися на підготовці фахівців з історії, математики, природознавства та мовознавства [291, с. 10].

Розширювало освітню мережу в підросійській Україні і поява шкільних закладів освіти, в яких працювали приватні педагоги. Такі школи були чудово облаштовані як в побутовому, так і в кадровому планах і стали ширитися імперією з 80 – 90-х рр. XIX ст. Так, за ініціативи міського населення порушилася низка клопотань для створення подібних шкіл в Умані, Звенигородці Київської губернії, в Старокостянтинові, Ізяславі, Ковелі Волинської губернії, в Гайсині, Жмеринці Подільської губернії. Також варто зважити на існування такого явища, як вечірні класи для неписьменних селян та містян, що організовували міністерські школи. Викладали в них як приватні педагоги, так і місцеві шкільні вчителі [323, с. 252-271].

Варта уваги й мережа вищих освітніх закладів підросійської України, яка готувала професійних кадрів на ниві науково-дослідної роботи та педагогіки вищої школи. Серед них уваги заслуговує Катеринославський гірничий інститут та Новоросійський університет, які зробили вагомий внесок в тогочасну науку. Коли перший готував фахівців гірничо-видобувної промисловості, другий виступав потужним науково-дослідним центром, який ще за попечительства реформатора імперської освіти М. Пирогова, мав можливість приймати на навчання здібних селянських юнаків та юнок, володів належною матеріальною базою, а також розміщував в своїх стінах історико-філологічне товариство (1889 р.), яке займалося підготовкою науково-педагогічних кадрів з історії та мовознавства [291, с. 11].

Проте згодом така доволі прийнятна картина освітнього життя в підросійській Україні погіршилася з початком Першої світової війни.

Відповідно, розбудова мережі шкільної та університетської освіти призупинилася з причин дезорієнтованого та вибіркового фінансування освітніх закладів з боку влади, відставанням розширення освітніх установ від демографічної ситуації, політичного протистояння між Державною Думою та Радою Міністрів, та применшеною увагою до освітніх потреб селянського населення [279, с. 469]. Сюди також відноситься провідна зацікавленість освітою переважною більшістю міського населення, коли селянство, соціальна більшість населення підросійської України, було, за влучним висловлюванням діяча М. Порша «національно темним народом» [233], якого, аби створити надійний соціальний плацдарм для українського національного відродження, необхідно було «просвітити» шляхом налагодження доступного для селянства освітнього середовища. Так, до початку вагомих українізаційних заходів в сфері української освіти в Російській імперії, селянство, зморе не легкою фізичною працею, й надалі залишалося тим полем, на якому зростала нелюбов до міських «експлуататорів» та до всіх характерних їм соціокультурних ознак, серед яких знаходилась і освіта [272; 320, с. 250].

Крім цього, варто зазначити, що вагомою перешкодою для налагодження якісної системи освіти в Південно-Західному краї на поч. ХХ ст. було те, що практично всі заклади середньої та вищої освіти виступали носіями російських самодержавних ідей та імперської ідеології, насамперед, русифікуючи українське населення вимогою обов'язкового вивчення російської мови в закладах освіти, затягуючи їх в міцні лещата національно-культурної асиміляції. Це призвело до того, що поволі в проукраїнських колах освіченої інтелігенції та політикуму все більше ширилося невдоволення імперською політикою, формуючи цим основи боротьби за національні права України та українізацію української освіти [211, с. 256].

Отже, в підсумку зазначимо, що освітнє життя в українських губерніях Російської імперії в перші роки ХХ ст. характеризувалося досить складними умовами в сфері налагодження якісної системи освіти, серед яких вирізняється мала зацікавленість широких верств населення освітою та освітньою

діяльністю, її недоступність для широкого загалу через мовний бар'єр, не систематизована та невпорядкована освітня політика імперського центру. Все це, разом із поширенням демократичних настроїв в суспільстві на тлі революційних подій 1905 – 1907 рр. призводило до розгортання нової хвилі національного відродження українців та закладення основ українізаційних процесів в освітній сфері з боку патріотично налаштованої еліти українського суспільства.

2.2. Національно-визвольний рух за українізацію освіти

В ході розгортання національно-визвольного руху, спричиненого демократичними настроями в Російській імперії після подій революції 1905–1907 рр. українськими губерніями прокотилася хвиля демократичних політичних виступів з кола місцевої інтелігенції, яка прагнула пом'якшення жорсткої імперської політики в освітній сфері. Серед таких вимог тогочасні учні, студенти та педагоги прагнули втілити в життя ідею підвищення доступності навчання шляхом запровадження в освітній процес української мови та розбудову нових українізованих центрів вітчизняної науки, як от українських кафедр, в колі передових університетів Харкова, Одеси та Києва. Так, аби достукатись до влади, прогресивна українська молодь та освітянство оприлюднювало свої соціальні запити на сторінках публічних газетних статей, листів, та брошур, для чого звертається до редакцій провідних місцевих журналів, не нехтуючи й політичним лобюванням своїх інтересів в колі тогочасних політичних партій [384, с. 27; 125, с. 110; 210, с. 105]. Проте, розуміючи, що влада поки що не збирається робити такі поступки, суспільні настрої українських патріотів повільно стали переходити на все більш радикальні позиції. Про це свідчила записка «Про відміну обмежень малоросійського друкованого слова» 1910 р., «українське питання» для імперської Росії було досить гострою темою, оскільки, як зазначали прихильники українізаційних процесів в освітній сфері, як держава вона не вдовольняла прагнення окремих громадян розмовляти та друкуватися на національній мові, що загрожувало новим революційним вибухом [295, с. 80].

Підтримували окресленні прагнення також і різномірні українські культурно-просвітні організації, насамперед українські клуби та «Просвіти», що спорадично виникали на теренах підросійської України [84, с. 20]. Так, постулюючи ідеї національно-культурної боротьби українства, зазначені клуби та «Просвіти» проводили агітаційні збори та публікували відозви, в яких звучали тези реформації шкільництва та вищої освіти шляхом українізації як локальних, так і провідних освітніх установ [367, с. 260]. Таким чином, київський осередок «Просвіти», агітуючи за українізаційні перетворення, проводила підготовку до створення україномовних кафедр у Київському університеті ім. Св. Володимира та ініціювала створення проєкту Народного дому ім. Т. Шевченка, а також неодноразово зверталися з цими питаннями до українських делегатів до Державної Думи [212, с. 63-64]. В Одесі, національні прагнення молоді захищав кандидат в депутати Думи, професор В. Петріашвілі, що виконував обов'язки ректора Одеського університету протягом 1905 – 1906 рр. [60, с. 2; 59, с. 2].

Врешті-решт, таке національне піднесення в українських губерніях насторожило імперську адміністрацію, яка, ще не зовсім оговтавшись від суспільних зрушень 1905 р., побоюючись загострення існуючої соціально-політичної ситуації, видала Маніфест 17 жовтня [46]. Проте через свою запізність, він не зупинив маховик нової хвилі українського національного відродження в сфері освітнього життя, який окреслює політичний вектор боротьби за національні права українців.

Розпочинаючи з перших років ХХ ст. і до подій Української революції 1917 – 1921 рр., на теренах України активно формувалися патріотичні політичні організації: партії та спілки, які були покликані відстоювати соціокультурні та політичні інтереси громадян [394, с. 520]. В Харківській та Полтавській губерніях постали перші осередки Революційної української партії (РУП), основу якої складали передові громадсько-політичні діячі, серед яких С. Петлюра, П. Капельгородський, М. Гмиря [141, с. 2]. Ідейні основи партія черпала в «Самостійній Україні» М. Міхновського, постулати якої

наголошували на витворенні єдиної та неподільної Української держави. Надалі, з 1903 р., РУП виступала за автономію України засадах, підґрунтям агітації за яку мала стати мережа українізованих шкіл та закладів вищої освіти шляхом мирної агітації серед населення [33, с. 70; 200, с. 10]. Так, для налагодження осередків ефективної діяльності РУП створила громади, які, окрім містечок Лівобережжя, також базувалися в Києві та Катеринодарі (Кубань). Також партія мала своїх прихильників в земствах Ніжинського, Лубенського, Костянтиноградського, Миргородського, Кам'янецького повітів, що дозволило їй проводити агітацію серед ширшого кола міщанства та селян, а також проводити українізаційні заходи серед педагогічного складу сільських шкіл. Це дало позитивні результати, оскільки вже станом на 1903 – 1904 рр. завдяки діяльності земств було ухвалено рішення запровадити українську мову навчання в народних школах [224, с. 218-220]. В цьому також допомагала діяльність місцевої патріотично налаштованої молоді, яка мала симпатії до РУП-івців. Це демонструє коло учнів Подільської духовної семінарії в Кам'янці-Подільському, які були переважно вихідцями з сіл українського походження та були противагою зрусифікованому середовищу молоді того часу, що виховувалася на засадах імперської ідеології [345, с. 372].

Згодом, внаслідок ідейних розбіжностей, партія пережила інституційний розкол, що призводить до організаційної кризи та сповільнення боротьби за українізацію освіти. Утворена Українська соціал-демократична спілка з М. Меленевським відходить від національних позицій та сприяє налагодженню тісних зв'язків з Російською соціал-демократичною робітничою партією [86, с. 33; 220, с. 38]. Відновлюється активність партії наприкінці 1905 р., коли вона прийняла назву Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) та прийняла програмний документ. Надалі, у 1906 – 1907 рр., УСДРП робила ставку на важливі питання українського селянства та містян, серед яких вирішення земельного питання, фінансового положення та українізація національної освіти [116, с. 136-139]. Так, в час, коли Спілка все більше поглиналася структурою РСДРП, Українська соціал-демократична робітничка

партія стала досить популярною політичною організацією в Україні на зорі ХХ ст. [220, с. 37-38; 213, с. 35-61]. Її зусиллями було організовано низку політичних виступів з метою реалізації задуму врегулювання аграрного та адміністративно-управлінського питань в Південно-Західному краї, що наповнило партійні лави представниками з українського села та пожвавлювало народну любов до партії. Крім цього, УСДРП вдалося здійснити вагомі досягнення в питанні українізації народної освіти, розробивши проєкт мережі україномовних шкіл, а також агітацію долучитися до українізаційних заходів в освіті кооперативів [239, с. 250]. Це дозволило українським соціал-демократам вільно ширити ідею творення та розвитку українцями власного культурно-освітнього поля на теренах Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Харківської та Полтавської губерній [368, с. 260].

Свій вклад в українізацію освітньо-культурного життя українських губерній Російської імперії зробила на поч. ХХ ст. зробила Українська народна партія (УНП) на чолі з М. Міхновським. Будучи послідовником ідейних постулатів «Братства тарасівців», партія активно відстоювала українські інтереси в останні роки існування імперської Росії, пропагуючи, подекуди, радикальні ідеї українського націоналізму, хоча згодом, для збереження популярності, перейшла до поміркованих соціал-демократичних ідей [377, с. 72]. В своїй діяльності українські націоналісти спиралися на громадські виступи та друку агітаційних матеріалів. Так, не зважаючи на ряд імперських заборон, їм вдавалося поширювати українську літературу та пресу, поклопотавшись про вихід україномовної газети «Хлібороб» 1905 р. на теренах Полтавської губернії, часописів «Слобожанщина» та «Запоріжжє» 1906 р. в чому значно сприяла діяльність М. Міхновського. Також члени УНП організували видання реферованих відозв українських громадських діячів стосовно негативних наслідків заборони української мови, «Каталогу книжок українською мовою», часопис «Сніп: український часопис для інтелігенції», з яким співпрацювали відомі культурно-освітні діячі тієї епохи – І. Франко, Л. Пахаревський, Х. Алчевська, М. Сумцов, К. Бич-Лубенський, а також

організації «Товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка» та «Третього харківського товариства взаємного кредиту» задля налагодження економічної та національно-культурної роботи по всіх українських губерніях Російської імперії [370, с. 220; 256, с. 213-217; 283, с. 54-66].

Свою лепту в українізацію національної освіти внесла Українська демократична партія (УДП), витворена 1904 р. внаслідок реформування Загальної української безпартійної демократичної організації (ЗУБДО). Серед її членів були В. Антонович, В. Чехівський, Є. Тимченко, Є. Чикаленко, П. Житецький. Як і попередньо зазначені партійні організації, в своїй діяльності УДП спиралася на громади, які існували практично в кожній українській губернії імперської Росії. Вони постулювали ідеї лібералізації та децентралізації адміністративно-територіального управління, паралельно провадивши активну україномовну видавничу діяльність, поширюючи її на теренах України та Росії, вважаючи, що кожна нація в російському політичному просторі має право на вживання своєї національної мови, а також провадити власну політику в сфері освіти та культури [194, с. 41; 243, с. 120].

Слід зважити також і на боротьбу за українізацію освіти Української радикальної партії, сформованої 1904 р. з кола колишніх членів УДП. Ідеї радикальної партії спиралися на соціалізм М. Драгоманова, проте незабаром трансформувалися в помірковані лівоцентристські погляди. В полі відомих діячів партії опинилися М. Левицький, Б. Грінченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський. УРП гостро зважала на кризове становище українства та його незадовільне освітньо-культурне становище внаслідок утисків з боку імперської адміністрації. Для цього радикали проводили антиросійську агітаційну боротьбу для утвердження в свідомості рядового українця прагнення визволитися з-під імперського гніту, побачити неповторність та самоцінність української мови та культури та стати на шлях розбудови автономної України [38, С. 16–17]. Також УРП опікувалась видавництвом часопису «Вік», що поширював україномовні статті художньо-літературного та політичного змісту, що сприяли зацікавленню населення проблемами в українській політичній та

соціокультурній сфері. Щоправда, в своїй агітаційно-видавничій діяльності радикали не вказували головних засобів виборення українцями своїх національних прав, що перетворювало їхню партійну організацію на осередок національно-культурного просвітництва українців [243].

Згодом, освітньо-культурна діяльність Української демократично-радикальної партії (УДРП), створеної 1905 р. шляхом злиття представників Української радикальної та Української демократичної партій [253, с. 17] демонструє прагнення оформленої парторганізації вибороти автономію України шляхом підняття національної свідомості населення через національно-патріотичне виховання. Також члени УДРП неодноразово наголошували на праві окремішності української мови в усіх закладах вищої та середньої освіти в підросійській Україні. Для цього партія агітувала за проведення Всеукраїнського з'їзду, на якому б було висунуто питання відкриття українських кафедр в університетах, культурних товариств та організацій, а також курсів викладання української мови та історії в закладах освіти. Також представники УДРП намагалися просунути ідею українізації освіти в загально-імперський політичний простір, для чого активно просували своїх представників в І Державну Думу [193, с. 48].

Свою діяльність в національно-освітньому русі на теренах підросійської України здійснювало Товариства українських поступовців (ТУП), ініційоване 1908 р. окремими членами УДРП [307, с. 211-214]. В своїх партійних відозвах та формулярах тупівці просували ідеї українізації освітнього процесу у вищих та середніх закладах освіти, підготовка педагогічних кадрів з українознавчих дисциплін, видання підручників українською мовою, а також національно-патріотичне виховання учнівського складу. Також ТУП започаткував українізаторський рух «Наше майбутнє – у наших школах», агітуючи за українізацію культурного життя українців шляхом збереження пам'яті про національних героїв та культурних діячів Г. Сковороди, Т. Шевченка, М. Гоголя, та створення тематичних музейних комплексів, поширення україномовного друкованого слова [273, с. 140-144].

Як показують наукові дослідження, події Першої світової війни прискорили процес боротьби за українізаційні процеси в освітньо-культурному середовищі підросійської України [361, с. 59]. Так, українізаційну роботу українських партій продовжує молодіжний студентський рух в губернських центрах та повітових містечках. Стали виникати нелегальні гуртки народного просвітництва та самоосвіти. З них виділявся полтавський гурток, створений 1914 р. як акція протесту проти заборони святкування 100 річчя народження Т. Шевченка, який розрісся в мережу нелегальних груп самоосвіти студентської молоді. За їхньої ініціативи створено таємну бібліотеку україномовної літератури, доступної для всіх охочих вивчати українську історію, мову та літературу [273, с. 180-181]. Навесні 1915 р. в Харкові з регіональних молодіжних об'єднань Полтавської, Київської, та Чернігівської губерній самоосвіти виникає організація Юнацька спілка, яка діяла практично по всіх українських губерніях імперії, хоча згодом зазнала впливів російських соціалістів. ЮС мала Центральний комітет, який координував діяльність студентських гуртків у Лубнах, Прилуках, Ніжині, Миргороді та інших містечках України, поширюючи політичні відозви українізаційного характеру [24, с. 40; 277, с. 396].

На захист україномовної освіти виступила й низка учительських організацій українських губерній Росії, до яких приєднувалися передові педагогічні працівники. Було налагоджено систему публічних бесід, громадських читань та лекторіїв, метою яких було донесення до місцевої влади ідею важливості національної мови в системі народної освіти як одного із важливих чинників її ефективного розвитку [287, с. 41]. Ще 1905 р. в Полтаві відбувся педагогічний з'їзд, на якому обрали стратегію розвитку національної школи. Як результат, в Полтавській губернії налагодилися система україномовних підготовчих курсів для педагогічних працівників з фаху історії, мови, та літератури, організація друку україномовних шкільних підручників, викладання української історії, мови та літератури в закладах педагогічної освіти, поповнення шкільних бібліотек якісною фаховою літературою. Також в

цей же час особливо плідною діяльністю вирізняється Загальноросійська спілка вчителів й діячів освіти, в якій делегати від українських губерній на II та III З'їздах запровадили вектор політичної боротьби за українізацію української освіти, підтримуючи провідні українські політичні партії, вимагаючи перетворення України у автономну демократичну республіку з окремими освітньо-культурними правами як і у всіх демократичних націй [376, с. 110-113].

Починаючи з 1905 р. пожвавилася діяльність регіональних просвітніх організацій. В Херсонській губернії одеське товариство «Просвіта» розпочало видавництво україномовної публіцистики, книг та газет. Просвітяни відкривали рідномовні просвітницькі та благодійні організації, бібліотеки та читальні, започатковували курси та вистави, літературно-поетичні та музикальні вечори, а також відкривали школи, притулки та дитячі садочки з рідною мовою навчання [109, с. 313–314]. Так, на основі залучення приватних коштів 1906 р. відкрито Одеську українську гімназію, яка, окрім новітньої американської освітньої системи навчання, мала білінгвістичне спрямування, адже мовою викладання тут була як російська, так і українська, що робило гімназію унікальним зразком тогочасних українських закладів освіти [113, с. 49]. Займалися створенням україномовної мережі шкіл та бібліотек і миколаївські просвітяни, котрі усвідомлювали необхідність пробудження національної свідомості українства, а саме – молодших поколінь [267, с. 21].

На ниві боротьби за українізаційні процеси в середовищі шкільної освіти активно виступали й передові політичні, педагогічні та культурні діячі. Так, українські депутати в складі III-й і IV-й Державних Дум здійснили спробу пролобіювати законопроект українізації українських шкіл, який підтримало й духовенство в особі єпископа Никона [351, с. 432]. Низка українських педагогів, ризикуючи потрапити в опалу від керівництва, навмисне запроваджували україномовні навчальні дисципліни чи провадили викладання на «пренебрежительном малорусском языке» [260, с. 554-568] в стінах освітніх закладів, в яких вони викладали. Охоплений патріотичним піднесенням,

відомий український драматург М. Кропивницький відкрив україномовну школу у Куп'янському повіті Харківської губернії, де викладали знаменитою «кулішівкою» [287, с. 41; 325, с. 46]. Наслідуючи його приклад, україномовні школи відкривали й інші, небайдужі до національної справи діячі. Коштом педагогині Х. Алчевської засновано подібну школу в Олексіївці, де таємно від російських властей провадилося україномовне навчання, хоча, на превеликий жаль, в майбутньому це й стало головною причиною її закриття [56, с. 1; 155, с. 202]. Засновано україномовну школу й в Богданівці Херсонської губернії, завдяки фундаціям адмірала М. Аркаса [142, с. 92]. Слідом за ним свій освітній заклад відкрили нащадки Т. Рильського в Романівці Сквирського повіту Київської губернії [61, с. 2]. Існувала також Брусівська україномовна школа Хорольського повіту в Полтавській губернії, в якій працював відомий педагог С. Панасенко, а в Олексіївці Катеринославської губернії, не зважаючи на протидію імперського уряду, Б. Грінченко запроваджував україномовне навчання в місцевій початковій школі [334, с. 142].

Проте, варто зазначити, що така діяльність не змогла дати відчутні результати в ході українізації шкільної освіти, оскільки низка відкритих закладів середньої освіти не заохочувалася місцевою владою і жила виключно за рахунок приватних коштів, тому їхнє існування настільки швидко припинялося, як і починалось [362, с. 44]. Також на це негативно впливала низька мотивація рядових педагогів, які не бажали втрачати робочі місця через несанкціоновані владою українізаційні заходи, чому сприяла протидія місцевого духовенства та колег по роботі, які самі не розумілися в необхідності провадження національного руху [356, с. 232-254]. Сюди також варто додати й початок репресій стосовно низки патріотично налаштованих діячів українізації освіти в міжреволюційний період 1907–1917 рр., котрих всіляко переслідували, змушуючи або емігрувати, або публічно зректися своїх переконань [287, с. 41].

Таким чином, все більш яскраве національне пробудження та українізаційна діяльність прогресивно налаштованого населення українських губерній в освітньо-культурній сфері не могли не занепокоїти імперське

самодержавство. Як свідчить очевидець тогочасних подій С. Єфремов, протягом 1910-х рр. російський уряд всіляко протидіяв українському національному відродженню, насамперед прагнучи ліквідувати наслідки українізаційних процесів в освіті та культурі, розпочинаючи з жорсткішої мовної політики українських шкіл, закінчуючи контролем над органами друку та громадським життям. Так, були заборонені публічні читання, виступи, спектаклі українською мовою, друк україномовних оповідань та творів, і навіть написів на похоронних стрічках (!), для чого було запроваджено систему штрафів для україномовних бібліотек та читальних клубів [87, с. 2]. Також гонінь зазнавали й українські земства, про що свідчить наростання обурення з боку членів місцевих земств [123, с. 109]. Це спричиняло різкому наростанню напруги між імперською адміністрацією та українськими громадянами, що погрожувало соціальним вибухом [326, с. 5].

Така агресивна протидія російської імперської влади створенню та функціонуванню закладів початкової, середньої та вищої освіти з українською мовою навчання значно гальмували розвиток української народної школи [309, с. 3]. Так, доповідна записка Міністерства народної просвіти від 1916 року демонструвала невтішну картину неосвіченості та незацікавленості в освіті громадян, що неминуче призводило до культурно-духовного занепаду підросійської України [9, с. 9].

Проте це не зупиняло українство. Прибічники демократичних перетворень в Російській імперії не оминали можливості висловлювати солідарність з національним піднесенням в українських губерніях, як результат, сприяючи подальшому провадженню українізації освіти та культурного життя. Так, паралельно з рухом за українізацію шкільної освіти розгортався рух за створення та відкриття українських кафедр в провідних університетах підросійської України.

Пожвавлення історичних досліджень з нагальних проблем української історії та культури IX–XVII ст. породило необхідність інституювання центрів українознавчих досліджень в університетському середовищі, що викликало

потребу реформування структури існуючих закладів вищої освіти [353, с. 224]. Це чудово розуміли як науково-педагогічні працівники вишів та студентство. Зокрема, скориставшись демократизацією 1905–1907 рр. студентська громадськість розгорнула культурно-просвітню кампанію, поширюючи різнопланові прокламації та листівки з обґрунтуванням необхідності українізації існуючої системи освіти. Ще восени 1905 р. організовується зібрання колективу студентів Одеського університету, на якому ухвалили резолюцію про заснування у виші кількох кафедр з історії української мови та літератури, права та історії України, які мали б стати плацдармом національного відродження краю. Ідею створення українознавчих кафедр всіляко підтримували й громадсько-політичні діячі, вкотре домагаючись лобіювати подібні інтереси в Державній Думі [288, с. 20]. На жаль, запал студентства призупинила царська реакцією на суспільні заворушення періоду Першої російської революції, через що низка студентів були піддані арештам та обшукам за «антидержавну» агітацію [100, с. 2; 101, с. 2; 132, с. 2; 133, с. 2]. Також це вплинуло й на згортання викладання україномовних курсів в провідних вишах українських губерній, а також призупинення активної студентської культурно-просвітньої роботи [89, с. 2; 90, с. 2].

Але знищити рух за українізацію освітнього процесу у закладах вищої освіти російській адміністрації було не під силу, про що свідчить зміщення центру боротьби за українізацію вишів перемістився за кордон. Так, доречно згадати студентську конференцію у м. Львів, що проходила навесні 1908 р., яка заклала початок формування Українського студентського союзу, який окреслив головні завдання українізаційного руху, серед яких: популяризація української науки рідною мовою, організація українознавчих досліджень, поширення україномовних періодичних видань, друк україномовних підручників, розробка української навчально-наукової термінології, підготовка українських науково-педагогічних кадрів [114, с. 2].

Слідом за львівською конференцією відбувся З'їзд слов'янського студентства в Празі 1908 р., в роботі якого взяли участь українські, російські, та

польські студенти Одеси, Києва, Харкова. Серед українізаційних питань було виділено підготовку українських фахівців-освітян, розширення мережі українських шкіл з рідною мовою викладання, створення україномовного університету у Львові, та відкриття українських кафедр в Одесі, Києві, та Харкові [82, с. 2; 91, с. 2]. Подібний зїзд відбувся взимку 1909 р. і в Києві на базі Київського комерційного інституту для резюмування результатів пражських зборів [66, с. 2].

З числа наступних студентських зібрань був Перший з'їзд української молоді, на якому активною участю вирізняються студенти з українських губерній Росії, які виступали за об'єднання українців «по обидва боки Дністра», що яскраво свідчив склад делегатів з Наддніпрянщини та західноукраїнського краю [146, с. 2; 100, с. 2]. На ньому також продовжили розгляд питання про відкриття українських кафедр в провідних університетах підросійської України та остаточно оформлено Український студентський союз (УСС), очолюваний представником Київської студентської громади М. Залізняка, який продовжив свою роботу у Львові. 1910 р. УСС ініціював поширення україномовних брошур та статей з метою популяризації ідей українського національного відродження в сфері вищої освіти [374, с. 95–97]. Також вагомим результатом діяльності цієї організації стало створення Гуртка українознавства та популяризація творчості українських політико-культурних діячів, серед яких Т. Шевченко, В. Винниченко, І. Франко, Б. Грінченко, М. Грушевський та ін. [102, с. 2; 154, с. 2].

Боротьбу за українізацію освіти ініційовану зборами українських студентів підтримала й передова інтелігенція України. Серед її кола науково-педагогічні працівники Харківського та Київського університетів 1905 р. подали до Кабміну прохання дозволити використання національної мови у закладах вищої освіти та дати дозвіл на створення в них українознавчих кафедр. Ясна річ, російські чиновники проігнорували такі прохання, тому реалізувати цей проєкт освітянам не вдалося [207, с. 123]. Це негативно вплинуло на студентські настрої, причому не лише на студентство київського та

харківського вишів, а й Київської та Московської духовних академій, де навчалася значна частка українського духовенства [358, с. 150]. Також відомі подібні клопотання до влади інтелігенції Полтавської, Чернігівської, Херсонської губерній, яка домоглась створити кілька українознавчих кафедр в зазначених університетах навесні 1909 р. в ході успішного відрядження І. Шрага в Держдуму після невдалого висування російським депутатам окресленого проєкту [28, с. 158; 289, с. 11]. Це була маленька перемога в ході українізаційних процесів в середовищі української вищої освіти в Російській імперії.

За створення українських кафедр в стінах відомих українських вишів неодноразово виступав їхній науково-педагогічний склад. Досить показовою тут є постать М. Грушевського як прихильника українізації української вищої школи в Російській імперії. В період 1906 – 1907 рр. на сторінках популярних українських газет, поряд з численними статтями, присвяченими нагальності української мови в освіті та культури, виходять статті М. Грушевського, який детально змальовує тогочасну картину університетського життя та окреслює необхідність відкриття українських кафедр в структурі існуючих університетів. Так, з його слів, в Одеському університеті на численні прохання українських студентів дозволили українську мову навчання та відкрито кілька кафедр українознавства, натомість викладацький склад наполягав на тому, що українська мова навчання буде впроваджуватися в освітній процес за умови більшості українських студентів на лекційних та семінарських заняттях [164, с. 315]. Також, в наступних статтях Михайло Сергійович не забував зіставляти складну ситуацію в підросійській Україні та за її межами, порівнюючи заходи в Одеському університеті з Львівською сецесією, а також подає картину українізації освітнього процесу та боротьбу за українські кафедри в Київському та Харківському університетах [7, с. 485].

Був прихильником та свідком розбудови українських кафедр у вишах підросійської України і Д. Дорошенко, який в одній зі своїх публікацій

зазначав, що така справа сприяла підйому національної свідомості українського населення та сприяла консолідації студентської молоді [198, с. 127].

Дослідження засвідчують про запровадження україномовних курсів в 1905 – 1906 рр. у Харківському університеті професором М. Сумцовим та доцентом О. Грушевським в Одеському, викладачі та студентські громади яких прагнули скликати спеціалізовану нараду для вирішення питання формування українознавчих кафедр в структурі зазначених вишів [158, с. 89–90; 214, с. 52; 45, с. 120-125]. Слід також звернути увагу на діяльність мовознавця З. Кузелі, прихильника українізації вищої освіти, який засвідчував викладання кількох україномовних курсів в зазначених вишах [8, с. 148].

Повернутися до ідеї заснування українознавчих кафедр патріотичній інтелігенції вдалося лише в 1917 р. Так, за сприяння Центральної Ради, що стала контролюючим органом мережею закладів вищої освіти підросійської України, в київському університеті Св. Володимира, незважаючи на протидію ректора М. Цитовича та небажання російської влади [80, с. 2; 47, с. 262-263], стало функціонувати кілька кафедр українознавства – української мови, кафедр української історії та літератури, а також кафедри історії західноросійського права, де викладали І. Огієнко, Ф. Сушицький та О. Грушевський [226, с. 65]. Незабаром, в умовах лібералізації політичної верхівки Російської імперії, українські кафедри відкрито в стінах Харківського університету, хоча викладання там провадилося виключно російською мовою [108, с. 2; 168, с. 282]. Проте, зважаючи на патріотичний запал окремих викладачів (Д. Багалій, М. Сумцов), в його стінах діяла нелегальна система україномовних лекційних читань [21, с. 86]. І надалі велися безуспішні спроби заснувати українознавчі кафедри і в Одеському університеті, а коли ж цього зробити не вдалося, патріотична частина викладачів, починаючи з 1915 по 1917 рр., самовільно запроваджувати українознавчі курси в коло навчальних дисциплін [343, с. 220; 351, с. 153; 143, с. 3]. Стежкою українізаційного поступу йшов Ніжинський історико-філологічний інститут, в якому на численні

прохання українського професорсько-викладацького складу дозволили читати курс українознавчих дисциплін, проте російською мовою [337, с. 114].

Українізувати українську вищу освіту вдалося за часів Української Народної Республіки, коли розпочався процес розробки системи та стратегії національної освіти. Проте протидія українізації освіти з боку проросійського керівництва провідних українських науково-освітніх установ залишалася [226, с. 70]. Таким чином, ми погоджуємося з тезами окремих дослідників, що боротьба за українізацію шкільної та університетської освіти протягом 1905 – 1917 рр. давала спорадичні практичні результати, коли успішна реалізація національних прагнень українства в сфері освітньо-культурного життя сягла свого апогею у період становлення та розбудови української державності 1917–1920 рр. [373, с. 224].

Отож, у підсумку ми зазначимо, що тривалий час боротьби за українізацію шкільної та вищої освіти на поч. XX ст. окреслив надійне підґрунтя формування україномовного навчання у низці освітніх закладів українських губерній Російської імперії. Агресивна протидія імперської влади, проросійської місцевої адміністрації значно гальмувала українізаційних процеси в регіональній освіті, проте не спромоглася зупинити їх остаточно. Передова українська інтелігенція, партійні діячі, студентство та педагогічні колективи використовували всі можливі засоби, аби українознавча наука виходила з тіні імперської ідеологічної заангажованості, розвивалася та ставала загальнонаціональним надбанням.

РОЗДІЛ 3. СТАНОВИЩЕ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ НА СТОРІНКАХ ПРЕСИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

3.1. Культурні організації та установи

Зважаючи на негативний вплив російської імперської політики на засадах самодержавства в ході минулого ХІХ ст., українська культура та духовне життя значно потерпали від наслідків Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського акту 1876 р., що характеризувалися жорстким контролем органів місцевої адміністрації та поліції над видавничою та громадсько-культурною справами, не допускаючи у ці сфери української мови [341, с. 84; 39, с. 551]. Це сприяло денационалізації української культурної еліти, перетворюючи її на невід'ємну складову російського культурно-духовного простору. Як результат, значна частка патріотично налаштованих кіл українського культурного поля, емігрували за кордон, а ті, хто залишалися, повністю інтегрувалися в імперське суспільство. Досить показовою тут постає картина відвідин відомого українського композитора О. Кошиця родини свого кумира М. Лисенка, де п. Кошиць не міг приховати свого здивування тим, що останній, як зачинатель української музичної фольклористики, розмовляє з членами сім'ї виключно російською мовою [189, с. 91].

Після подій демократичної революції 1905 – 1907 рр. в Російській імперії вищезазначені царські укази остаточно не втратили своєї чинності, чим продовжувало перешкоджати національному відродженню під російських українців. Тому під час політичних послаблень в час демократизації державного життя в Російській імперії, що стало наслідком здобутків революційного та ліберального руху, для передового українства постало завдання створити плацдарм українзації культурно-духовного життя українських губерній. Це посприяло активзації таких культурно-просвітницьких організацій – «Просвіт», до складу яких входили спеціальні просвітні та видавничі комісії. Державні обмеження сприяли консолідації розгалуженого організаційному оформленню «Просвіт». Так, ядро організації складала центральна «Просвіта» в губернському місті, а в повітових селищах та

містечках розташовувалися її філії. Це дозволяло українській інтелігенції налагодити зв'язок практично з усіма верствами українського населення [261, с. 142-148].

Спочатку легальні «Просвіти» провадили свою діяльність незалежно від один-одного, хоча мали подібну стратегічну діяльність. До прикладу, статут «Просвіти» Київської губернії, складений Б. Грінченком, містив положення про розвиток та популяризацію україномовної літератури та культури на теренах Києва та його околиць. Шляхами для здійснення головної мети «Просвіти» було окреслено видання україномовних книг та періодики, відкриття бібліотечних установ, музеїв, читалень, організація публічних курсів, лекторіїв та читань, а також фінансування здібних та творчих особистостей [134, с. 1-27].

Першими українськими просвітніми організаціями в Російській імперії стали «Просвіти» в Одесі та Катеринославі, утворені 1905 р. Перша займалася пропагуванням українських культурознавчих лекторіїв. Вже 1906 р. М. Сигаревич прочитав лекцію про П. Могилу, а наступного року презентували низку лекцій про видатних українських письменників та поетів Т. Шевченка І. Котляревського, І. Нечуя-Левицького, а також про «Історію України-Руси», які читалися С. Клепатським [122, с. 48]. Своєю діяльністю в лоні «Просвіти» відзначився і О. Грушевський, який, як відомо, започаткував україномовне читання навчальних курсів в Одеському університеті. Також, зусиллями членів одеської просвітньої організації відкрито українські читальні, бібліотеки, а також поставлено низку літературно-музичних вечорів і вистав, що підтверджується статутом її артистичної секції, в якому окреслювалася необхідність ознайомлення українства з репертуарами театрального та музичного мистецтва [257, с. 143]. Друга організація мала назву «Літературно-артистичне українське товариство Просвіта» у Катеринославі і її заснував відомий історик українського козацтва Д. Яворницький та його колеги. В своїй роботі вона налагоджувала організацію різномірних культурно-просвітніх вечорів, лекторіїв та концертів, а також видавала газету «Добра порада». Так, протягом 1911–1912 рр. відбулися такі знакові для катеринославської

«Просвіти», як концерт українських бандуристів та ознайомлювальна лекція «Українські кобзарі, бандуристи та лірники» Д. Яворницького та етнографічна екскурсія містом й публічною краєзнавчою лекцією для робітників залізничних майстерень [25, с. 67].

З 1906 р. постало Товариство «Просвіта» ім. Т. Шевченка в Києві за головуванням Б. Грінченка. Соратниками в діяльності організації були передові українські освітньо-культурні діячі, серед яких Л. Косач, С. Єфремов, В. Винниченко, С. Русова, І. Стешенко. Організація ставила своїм завданням поширення української науки, освіти та культури для виборення українством права на власні національні надбання в загальноєвропейському культурному просторі [78, с. 2]. Статут київської «Просвіти» дозволив організації створювати бібліотеки та провадити низку літературних, лекційних читань і вистав українською мовою, крім того – відкриття українських шкіл в Київській губернії. Також «Просвіті» вдалося налагодити україномовне видавництво книг. Особливо відзначалася освітньо-культурна діяльність організації, оскільки за 1908 р. їй вдалося налагодити розробку дитячої та шкільної літератури, і навіть, розробити україномовний курс шкільної програми для початкових шкіл. Крім цього, київська «Просвіта» проводила концерти, літературно-музичні вечори, викладання українознавчих курсів для охочої публіки [110, с. 33]. Ймовірно, в цей час в її освітньо-культурну роботу вливається й С. Петлюра, який причетний до організації та читання публічних культурознавчих лекцій в Києві [312, с. 12].

Що цікаво, популярність просвітницької роботи київської «Просвіти» досягала такого рівня, що сприяла налагодженню комунікаційних зв'язків між її членами та зацікавленими в подібній роботі різних осіб. Про останнє свідчать дані, отримані істориком М. Коробкою, який згадує прохання жителя хутора Тихого В. Рудя в облаштуванні місцевої читальні, прохання селян с. Колодистого Звенигородського повіту про відкриття тутешньої бібліотеки, звернення добродія зі Старокостянтинова з проханням надіслати певну

етнографічну літературу, пера українських класиків для відкриття місцевого театру [257, с. 143].

У 1906 р. народжується «Просвіта» в Чернігівській губернії на чолі з класиком української літератури М. Коцюбинським та громадсько-політичним діячем, адвокатом І. Шрагом. Маючи чисельний склад, організація займалася національним пробудженням місцевого населення, шляхом просвітництва міщанства та селян, останні з яких мали стати основою революційних перетворень майбутнього. Чернігівський осередок тісно співпрацював з іншими просвітницькими організаціями, зокрема київським. Діячка чернігівської «Просвіти» С. Русова брала участь у з'їзді «Деятелей Народных университетов», що проходив у Петербурзі [257, с. 143; 220].

На теренах Подільської губернії діяла кам'янецька «Просвіта», створена 1906 р. в Кам'янці на Поділлі колективом на чолі з О. Білоусовим, С. Іваницьким, Т. Павловським, К. Солухою, Ю. Сіцінським. Статут організації містив положення про відкриття різнотипних закладів середньої освіти та недільних шкіл, музейних установ, книгарень і бібліотек, видання україномовної книжкової та газетної продукції, організації публічних читань, пропагування музичної та театральної творчості з українським ідейним навантаженням тощо [111, с. 2]. З цього випливає характер діяльності цієї організації, яка здійснювала посильну українізацію місцевих середніх та церковно-парафіяльних шкіл, облаштування низки місцевих читалень та бібліотек, читання публічних лекцій, видання україномовних книг, аби поліпшити життя містян та його околиць в умовах імперської русифікації, яка давалася взнаки, особливо, для учнівської молоді, яка здебільшого важко розуміла російську, а тому не могла нормально навчатися. На теренах Волинської губернії функціонувала «Просвіта», утворена в Житомирі в 1907 р. Її діяльність характеризувалася допомогою у відкритті народних бібліотек, виданням українських книг і газет, організацією концертів та вистав [103, с. 13; 119, с. 2; 257, с. 146; 221; 263, с. 172].

Товариство «Просвіта» організаційно оформилась в Миколаєві, того ж 1907 р. на чолі з М. Аркасом. Вона поширювала свій вплив на терени Півдня підросійської України. Вона надала можливість організувати читання україномовних та українознавчих лекцій з історії України. Так, М. Аркас прочитав курс з української історії, » І. Воля – лекцію «Індивідуальні риси української культури, П. Адриященко – «Наша мова». Просвітняни презентували також низку рефератів з історії української літератури та її провідних діячів, які надруковані зусиллями подільських колег для поширення місцевими просвітніми філіями [345, с. 37].

На превеликий жаль, яскраво виражена трансформація «Просвіт» в осердя національного руху спричинило посилення тиску на них імперської адміністрації, що призвело до припинення діяльності її найактивніших братніх організацій [390, с. 2367]. Ймовірно, пришвидшило процес закриття українських «Просвіт» і прив'язка їхньої діяльності до тогочасних політичних рухів у підросійській Україні, зокрема до соціал-демократів та соціал-революціонерів, про що свідчить поширення одеською просвітньою організацією спеціалізованої пропагандистської літератури, факт якого не був непоміченим місцевою владою [269, с. 518].

Як бачимо, на плечі діячів українських «Просвіт» лягло вирішення питань з впровадження української мови в тогочасне освітньо-культурне поле українських губернських міст та сіл, насамперед, утверджуючи українську мову на сторінках існуючої періодики та книговидавництва, закладах загальної та середньої освіти. Так, завдяки окресленим просвітнім організаціям відбувався процес поступового пробудження національної свідомості українства, на що вказує поява та подальше функціонування україномовних шкіл, бібліотек, газет, книг, вистав, концертів та театралізованих дійств в ході народних свят.

Зовсім інше життя для українських просвітніх організацій настало в роки Української революції 1917 – 1921 рр., коли формується мережа нових «Просвіт» з новими статутними положеннями, відповідно до соціально-

політичних вимог того часу, проте їх ідейне поле зберігало традиції закритих імперською владою просвітніх організацій перших років ХХ ст. [221, с. 87].

Довідавшись про функціонування «Просвіт» як осередків активізації культурно-духовного життя населення підросійської України, варто зважити на існування різномірних установ, що сприяли наповненню соціокультурного середовища міст та сіл українських губерній. В цьому контексті слід висвітлити функціонування осередків книготоргівлі та видавничої діяльності, мережі бібліотек та читалень, культурних приватних та благодійних товариств. До прикладу, на початку ХХ ст., не зважаючи на звуження доступності читання через малоосвіченість значної маси українського населення, книга, як носій інформації, ставала вагомим наповненням культурного побуду тогочасного українця. Отримати книгу можна було не лише в народних читальнях, бібліотеках, а й в спеціалізованих книжкових магазинах [169, с. 35].

Забезпечені верстви населення могла дозволити замовлення книг в столичних чи губернських книгарнях, міщанство та звичайні люди могли купувати книжкову продукцію на спеціалізованих ярмарках чи у книгонош. Основна маса книжкових магазинів з кінця ХІХ ст. знаходилася переважно у великих губернських містах, серед яких Харків, Одеса, та Київ, коли в провінційних містечках перші книгарні з'являються в перші роки ХХ ст. Нерідко вдавалося спостерігати таку картину, коли книги продавалися разом із товарами широкого вжитку, галантерейними чи бакалійними товарами [247, с. 453]. Також, ще з кінця ХІХ ст. розгортається й складська торгівля «народними» книгами, підзвітними Синодальному відомству. Проте з розширенням мережі книжкових магазинів в провідних губернських містечках підросійської України незабаром книготоргівля в краї поживавлюється. Так, у Волинській губернії в перші роки ХХ ст. налічувалося до 20 таких магазинів, а у Подільській – 115 [320, с. 305]. Торгували книгами, переважно освітнього характеру, а також і періодикою – газетами та журналами. З цією метою відкрили низку спеціалізованих газетних лавок, зокрема, в Черкасах міськими

підприємцями Бурковим та Соколовським, Гоніодським, Троєцьким було організовано ряд книжкових кіосків [2, с. 383].

Цікавою особливістю закладів книготоргівлі була монополізація їх мережі в умовах поширеного приватного книговидавництва місцевими друкарнями [315, С. 53-54]. Так, на теренах Подільської губернії, отримуючи високі прибутки від книготоргівлі, власник Немирівського книжкового магазину Р. Шерр зумів відкрити власну друкарню [75, с. 3], новий магазин та комерційну бібліотеку у Вінниці [240, с. 59]. В м. Бердичеві Київської губернії у 1903 р. засновано книгарню-бібліотеку М. Пехамкісом, в Черкасах 1904 р. відкрито книжковий магазин І. Сагаловичем. В містечку Біла Церква створила власну книгарню комерсанта А. Епельбейм, а згодом заснувала тут публічну бібліотеку та друкарню 1905 р. 1907 р. подібна крамниця та бібліотека постали в Умані зусиллями комерсанти Я. Вятковської. Також в останньому діяло видавництво та друкарня Л. Олекенецького [310, с. 302–304]. Що важливо, книжкова продукція таких друкарень, магазинів та бібліотек була переважно російськомовна, тоді коли україномовний книжковий масив залишався на скромних позиціях. Тільки з активізацією українських культурно-просвітніх організацій і діячів ця ситуація дещо покращилася, свідченням чого стала поява великого тиражу книги І. Острожинського «Пий, та діло розумій», яка видавалася з кінця XIX ст. у Бердичеві [30, с. 220]. Варто звернути увагу й на існування українських видавництв «Дністер» протягом 1911 – 1912 рр. в Кам'янці на Поділлі [240, с. 125], «Вік», організованого в Черкасах відомим громадським діячем С. Єфремовим [313, с. 544].

Стосовно вітчизняного книгодруку, варто зважити на функціонування поліграфічної мережі в українських губерніях Російської імперії. Що важливо, виробничі потужності поліграфічних центрів Правобережжя були значно кращими, ніж в решті регіону [293, с. 366; 313, с. 35-54]. Ще однією особливістю вітчизняного книгодруку стало перетікання поліграфічних фабрик в руки єврейських підприємців, яким дозволялося займатися друкарством на державному рівні. Це уможливило заповнити видавничий простір українських

губерній [218, с. 351]. Щоправда, книжкова продукція єврейських комерсантів була російськомовною та відповідала всім вимогам імперської цензури [244, с. 34].

Згодом книгодрукування набуває масового характеру. Так, до 1910 рр. у Київській губернії видавнича справа присутня в містечках Бердичів, Васильків, Черкаси, Липовець, Радомишль, Біла Церква [310, с. 302–304], у Подільській губернії особливо вагомими центрами книгодруку були Вінниця та Могилів-Подільський, у Волинській губернії низка видавництв розгортає свою діяльність у містах Острог, Луцьк, Дубно, Ковель, Рівне, Старокостянтинів [22, с. 45–79].

Таким чином, зі зростанням мереж книгодруку та книготоргівлі пожвавлювалося й культурне становище українського населення. Крім цього, розвиток поліграфії дозволив полегшувати роботу державним і приватним книгарням, редакторам періодичних видань, правлінням громадських організацій, членам театральних труп, адже вони могли купувати вже готові бланки, звіти, статuti, відбитки публікацій, схеми тощо, які засвідчували результати їхньої діяльності. Поступово, низка поліграфічних центрів стає невід'ємною атрибутикою інфраструктури провідних українських губернських міст [22, с. 82–83]. Стосовно видів друкованої продукції, яку використовувало населення губернських та повітових центрів налічувалися місцеві газети, журнали, брошури, замітки та календарі. Їх основний інформативний посил таких видань стосувався насамперед соціально-політичної ситуації в світі, державі та в губернських центрах і повітах. Крім того, серед основної російськомовної, частково – україномовної преси, існували видання і мовою ідиш [276, с. 4]. Існували також газети які на своїх сторінках були далеко від висвітлення історико-культурних подій в підросійській Україні, а просували російську консервативно-монархічну ідеологічну тематику, як от окремі волинські видання, пов'язані з чорносотенними організаціями, які закликали до «збереження російської нації» від іноетнічних впливів [120, с. 1-9; 153, с. 1].

Коли в 1906 – 1912 рр. газетний друк дістався до губерньської провінції, газетне видавництво поживалося. Найбільше періодичних видань в базувалося в Умані, Бердичеві, Рівному. Крім цього, свої газети видавали міста Черкаси, Канів, Балта, Вінниця, Проскурів, Кам'янець, Зіньків та ін. [17, с. 154-156].

Розпочинаючи з кінця XIX ст. в українських губерніях Російської імперії значного поширення набули добровільні міські об'єднання для вищих кіл населення – військової еліти та дворян. Згодом вони трансформуються в громадські зібрання – клуби [106, с. 259]. Зрозуміло, такі зібрання були певними неформальними організаціями місцевого бомонду, які мали обмежене число членів. Потрапляли туди через своєрідну виборчу систему [334, с. 316]. Попри те, що такі асоціації створювалися з метою проведення дозвілля, вони ставали важливим осередком формування громадської думки та впливали на соціальні настрої в міському середовищі [279, с. 165–167]. Як вважають окремі дослідники, клуби виступали тими організаціями, які сприяли поширенню клубних бібліотек, початкових шкіл, фінансуванню низку інших громадських об'єднань, а також реалізації окремих комерційних проєктів в містах [310, с. 302–304]. Щоправда, здебільшого міські клуби не мали проукраїнської орієнтації, тому все це напряду залежало від їхніх очільників та учасників. До прикладу, українська письменниця О. Пчілка неодноразово намагалася українізувати середовище окремих міських клубів Луцька [196, с. 246; 160, с. 79–94].

Варто звернути увагу на існуючі добродійні організації та товариства в губерньських центрах підросійської України які мали важливе значення для організації культурного дозвілля містян, поєднуючи це з допомогою для зубожілих містян [150, с. 3; 268, с. 289]. Так, дослідження показують, що добродійства не лише допомагали зубожілим людям задовольняти матеріальні потреби, а й сприяли «окультуренню» цього міського стану через залучення його до читання книг та здобуття мінімальної освіти. Досягати цього вдавалося через різномірні благодійні акції, організацію аматорських вистав та концертів [310, с. 307].

Поруч з доброчинствами існували товариства допомоги нужденним учням, які були тісно пов'язані з культурною сферою губернського населення [291, с. 102–110]. Такі організації діяли в конкретних мережах закладів середньої освіти: на базі реальних та комерційних училищ, гімназій, початкових шкіл, забезпечуючи їх фінансами, книгами, організацією благодійних виступів, акцій [258, с. 235]. Серед членів таких товариств були представники різних етносоціальних груп – від росіян до євреїв і поляків, за професіями це були місцева інтелігенція – педагоги, лікарі, а також чиновники [72, с. 4; 73, с. 4].

Долучалися до культурно-просвітньої роботи також і державні повітові комітети Попечительств народної тверезості, підзвітні Міністерству фінансів. Вони були покликані викорінювати проблему з тогочасним алкоголізмом в державі через пропагування здорового способу життя та проведення культурно-просвітніх заходів [314, с. 118]. Здебільшого, представники державних установ перекладали таку роботу на плечі молодих представників міської інтелігенції. Окрім них, до числа комітетів входили священники, педагоги, лікарі, колишні чиновники [310, с. 309–310]. Зусиллями комітетів тверезості було облаштовано народні доми, які стали осередками міської культури, оскільки в їхніх стінах поставали бібліотеки та книгозбірні, а також організовувались недільні школи, пересувні бібліотеки, чайні, книжкові магазини тощо [389, с. 12–13]. Крім цього, комітети тверезості проводили низку масових заходів, серед яких народні читання, вистави, концерти, що засвідчує культурна діяльність, яку проводив Луцький повітовий комітет тверезості 1906 р. Сприяли цьому й місцеві земства, громадські та релігійні установи [352, с. 66].

Завдяки комітетам поживавилася робота народних домів та розширилася їхня мережа по всій підросійській Україні. Активізувалася робота народних домів у Катеринославській та Київській губернії [388], у Харківській губернії, посилено роботу над будівництвом нових народних домів у Подільській, Херсонській, Полтавській губерніях [166, с. 14]. Так, на зорі XX ст. в

українських губерніях постала низка нових народних домів практично у більшості повітових міст.

На превеликий жаль, малозабезпеченість фінансами повітових комітетів Попечительств народної тверезості та відсутність належної допомоги з боку держави, спричинили їх закриття [26, с. 79].

Свою роль в культурному полі губернських та повітових міст підросійської України відігравали сільськогосподарські товариства. Значна частина сільгосптовариств базувалася в Володимирі, Луцьку, Рівному, Вінниці, Летичеві, Проскурові, Умані, Старокостянтинові [52, с. 2; 53, с. 2; 54, с. 2; 250, с. 160]. Головна мета діяльності таких товариств полягала у вдосконаленні сільського виробництва та промисловості, для чого організовувалися публічні лекції, друкувалася періодика, створювалися бібліотеки та музеї. Це демонструвало Рівненське сільськогосподарське товариство, яке за сприяння свого замісника голови товариства Е. Окенського створило місцевий музей та прагнуло налагодити виробництво місцевої газети [52, с. 2; 53, с. 5]. Головними експонатами цього музею стали локальна колекція старожитностей, приурочена польським національно-визвольним змаганням в XIX ст., які демонструвалися в ході малочисельних екскурсій [310, с. 24–27]. Подібну роботу здійснювало Подільське товариство сільського господарства, що базувалося у Вінниці, яке проводило виставку сільськогосподарських досягнень для мешканців губернії [250, с. 105–106]. Поруч з сільськогосподарськими товариствами існували й етнонаціональні гуртки культури та мистецтва, які займалися концертною та театральною діяльністю, як, до прикладу, Уманський літературно-художній гурток [147, с. 3].

На поч. XX ст. на теренах українських губерній Російської імперії серед низки культурно-освітніх організацій та установ діяли Товариства губернських центрів, філії яких провадили культурно-освітню діяльність у повітових містах. В цьому сенсі слід звернути увагу на діяльність Подільського єпархіального історико-статистичного комітету у Кам'янці-Подільському, членство якого займалося дослідженнями питань церковної історії та розвідкою

старожитностей, куди входили мешканці Тульчина, Немирова, Хмільника, Гайсина тощо [310, с. 313]. Також досить цікавою діяльністю займалося Товариство дослідників Волині у Житомирі, яке займалося вивченням історичної спадщини та культурного побуту місцевого населення, залучаючи до цього громадськість [260, с. 55–56]. Різномірну просвітницьку роботу в губернських та повітових центрах провадило Київське товариство грамотності, яке поширювало регіоном книги, народні читальні, бібліотеки та ін. Так її філії постали в Фастові, Бердичеві, Чигирині, Немирові та інших містах [254, с. 333–355; 290, с. 72].

У зв'язку з виникненням організованої культурно-громадської роботи місцевої української інтелігенції виникають неформальні культурні об'єднання містян. Так народжуються локальні міські гуртки, яких пов'язували спільні інтереси, серед чого захоплення національною історією та патріотизм. Такі неформальні організації постають в Черкасах, Таращі, Умані, Каневі, серед яких вирізняються товариства Юрія Крамаренка та гурток Михайла Комарова [186, с. 194].

Отож, наявний інформативний масив дозволяє простежити культурну ситуацію в українських губерніях Російської імперії, де здійснювався вагомий вплив з боку різномірних культурно-просвітніх організацій, які діяли на їхніх теренах. Серед таких організацій варто зважити на такі, як громадські просвітницькі організації «Просвіта», осередки книготоргівлі та видавничої діяльності, розгалужена мережа бібліотек та читалень, різномірні культурні державні, приватні і благодійні товариства.

3.2. Розвиток українського театру

На зламі XIX – XX ст. в провідних державах Європи відбувається трансформація ідейно-світоглядних засад в театрального мистецтва. В зв'язку з цим виникає загальноєвропейський мистецький рух «Велика реформа театру» 1890 – 1940 рр., який характеризувався прагненням провідних театралів відійти від засад банального «міщанського театру», підвищити значення театального мистецтва для глядача. Це призводило до виникнення низки «вільних»,

«нових», «незалежних» режисерів та драматургів та створення драматичного, сценічного театру [246, с. 108-119]. Це мало помітний вплив на розвиток театрального мистецтва в підросійській Україні, яке мало певні ознаки кризи [68, с. 123]. Як засвідчує лист М. Кропивницького до М. Садовського, розвиток українського театру поч. XX ст. гальмувала неспроможність більшості тогочасних драматургів швидко адаптуватися в нових історико-культурних умовах та йти в ногу з часом, оскільки дітище українського театрального мистецтва мало великі перспективи, що засвідчували попередні роки його існування [395, с. 300]. Тому для створення ідеальної мистецької картини тогочасні українські театральні митці, шукали натхнення в театральних здобутках минулих віків. Низка драматургів вивчали досвід елизаветинських, східних театрів, комедій масок, середньовічних містерій. Крім цього, на становищі українського театру негативно позначалося прагнення імперської влади денаціоналізувати український театр, перетворивши його на осередок «мужицької», «сільської», «міщанської» культури, не допускаючи до сцени перекладені твори іноземних драматургів, як і вистави з життя української інтелігенції, вважаючи, що останньої ніколи не було і не може бути. Це призводило до імпровізації провідних українських митців, які прагнули створити новий репертуар українського сценічного мистецтва. Так постали твори М. Карпенка-Карого, П. Мирного, О. Пчілки, Б. Грінченка та інших відомих та маловідомих українських письменників і драматургів, які прагнули відродити занепалий український театр [43, с. 285].

Крім цього, як і в попередні десятиліття, вагомим осередком новаторського театрального мистецтва в підросійській Україні був театр корифеїв. Така назва виникла в зв'язку з поширенням видання «Корифеи украинской сцены» 1901 р., до яких було віднесено провідних українських драматургів, серед яких М. Старицький, І. Тобілевич, М. Кропивницький, П. Саксаганський. Театр корифеїв здавна славився своїм україноцентризмом, адже попри царські заборони і надалі продовжував ставити україномовні п'єси

та вистави, хоча згодом і були змушені поступитися російськомовній театральній програмі [182, с. 21].

1904 р. постає Музично-драматична школа М. Лисенка, який прагнув популяризувати українську освіту та театральне мистецтво [19, с. 387]. Школа мала 2 відділи: музичне та драматичне, а викладання здійснювалося згідно програми Московського філармонічного музично-драматичного училища [64, с. 7]. Тут викладали М. Старицька, В. Перетц, Ф. Ла-Барт, О. Левицький [265, с. 40]. Впродовж 1904 – 1918 рр. тут навчалися відомі українські актори драматичного театру П. Самійленко, С. Боднарчук, С. Мануйлович [18, с. 29]. Учні цієї театральної школи володіли вагомими здібностями, вражаючи публіку під час постановки тих чи інших тогочасних театральних вистав [145, с. 13].

Друге дихання українському національному театрі надали події демократичної революції 1905 – 1907 рр., в ході якої було послаблено імперські обмеження. Вже 1907 р. в Києві було засновано професійний стаціонарний театр М. Садовського, що розміщувався в Троїцькому народному домі. Проте українському театрові доводилося вперто боротися за своє місце під сонцем, адже на противагу йому в тогочасній підросійській Україні функціонувало чимало російськомовних театральних труп, серед яких драматичні опери Соловцова та Кручиніна, театр мініатюр, естради «кафешантанів» – невеличких театральних труп, які виступали в місцевих кафетеріях та кабаре [178, с. 19]. Поруч з ними діяли театральні організації, що фінансувалися державою, як от Київське товариство драматичних артистів на чолі з М. Соловцовим, яке переїхало сюди із Москви. З 1902 по 1919 рр. ця театральна організація досягнула такого рівня, що могла конкурувати з провідними імперськими театрами [316, с. 325].

Проте все ж таки, відірваність від європейських мистецько-культурних процесів не дозволяла українському театрові познайомити українського глядача з останніми новинками закордонної драматургії та відійти від етнографічних та історичних постановок, селянсько-козацьких мотивів, глорифікації національного минулого, що окреслювало його «побутовий» характер. Проте це

не зупинило процес національного пробудження української молоді, яка, будучи спостерігачем традиційних українських вистав надихалася національним колоритом, виявляючи патріотичні настрої, проте все ж таки, зацікавленість іноземною театральною спадщиною нового століття змушувала молодого глядача йти в окремі російські театри, які були своєрідними ретрансляторами зарубіжного театального мистецтва. Так, окремим українським глядачам, як от громадській діячці Н. Суворовцовій, значно припадала до душі постановка М. Садовським п'єси «Гетьман Дорошенко», проте інтерес до Заходу та його творчості не згасав [176, с. 364].

В театрі М. Садовського працювала знаменита на рубежі XIX поч. XX ст. українська акторка театру М. Заньковецька, яка в свій час виступала на провідних сценах Києва та Петербургу. П. Заньковецька прагнула розвинути українську театральну мережу, для чого сприяла розвитку театального мистецтва, зокрема, у віддаленому куточку підросійської України – Таврійській губернії. Завдяки їй, тут, протягом 1902 – 1903 рр. було організовано гастролі п'єси «Наталка Полтавка» за участі відомої акторки, про що писала місцева преса [137, с. 2; 138, с. 2; 139, с. 2]. Після революційних подій 1905 – 1907 рр., будучи зацікавленою в розбудові вітчизняного театру, п. Заньковецька всерйоз замислилася над створенням національного Художнього театру. Так, прима фінансує Товариство українських артистів, очолюваним І. Мар'яненком, яке постало в Одесі 1915 р. [384, с. 235].

Навесні 1916 р. в Києві виникає театральний гурток, який очолює Л. Курбас, що був добре знайомий з відомостями європейського театального мистецтва, оскільки народився на теренах підавстрійської Галичини, тому прагнув реформувати український театр, переорієнтувавши українську сцену від народних мотивів на зразки європейського мистецтва [176, с. 365]. Новоутворений гурток згуртував навколо себе молодих акторів-митців, які прагнули модернізувати український театр, серед яких П. Самійленко, М. Терещенко, О. Добровольська, С. Бондарчук [335, с. 7].

Крім цього, в тогочасній Україні існував ряд пересувних театрів, які гастролювали провідними містами Російської імперії – від Прибалтики до Сходу, серед них були також аматорські театральні гуртки й акторські колективи, які були справжнім національним надбанням українського театального мистецтва завдяки своїй оригінальності та неповторності [178, с. 19]. Осередки театального життя також знаходилися в українській провінції, про що свідчить поширення театального мистецтва в аматорських театральних колективах місцевих шкіл. Так, в таких школах нерідко ставили п'єси О. Островського та М. Гоголя [357, с. 266]. Після 1905 р. з'являється можливість українізувати тогочасну драматургію та поширити її в середовищі українського школярства та студентів. Це засвідчує спроба музично-драматичного гуртка в Острозькій чоловічій гімназії, який снував там протягом 1906 – 1907 рр., виконувати та популяризувати драматургічну творчість Г. Квітки-Основ'яненка та І. Котляревського, проте згодом його діяльність заборонили [12, с. 437].

Попри це, як показують новітні дослідження, українське театральне мистецтво напередодні Української революції 1917 – 1921 рр. ледь животіло, перебуваючи на маргінесах театального життя Російської імперії. Це підтверджується матеріалами спогадів тогочасних актора П. Коваленка та драматурга М. Садовського, які, в ході характеристики становища українського театального життя, зважали на ряд деструктивних процесів, що відбувалися в його полі. Так, такі свідчення зазначали, що українське театральне середовище потерпало від непрофесіоналізму, неповаги до народних традицій та подання їх у перекрученому вигляді, більшість керівників театрів були мало зацікавлені українською культурою, так само як і члени акторських труп все більше грузнули в «пороках», коли провідні патріотичні українські трупи були заклеювані тавром «малоросіян», що не дозволяло виділятися їм із загальноросійського культурного поля [176, с. 365].

Відповідно, театральне мистецтво України зуміло вирватися з лещат імперського контролю та врешті-решт стати справжнім національним театром з

усіма його набутками в роки падіння царату. Вже 1917 р. з'являються свідчення реформаційних процесів в українському театральному житті, коли за сприяння передової політичної інтелігенції, серед яких В. Винниченко, Д. Дорошенко та М. Старицький, виникає організація «Вільне мистецтво», засновано комітет Українського театру, а театр Курбаса стає ще більш україноцентричним, функціонуючи під назвою «Молодий театр» [302, с. 30; 57, с. 4].

Отож, як ми бачимо, становище українського театального мистецтва в Російській імперії, попри окремі спроби українізації існуючих театральних установ, професійних труп та провінційних театральних гуртків, було досить скрутним, оскільки не мало зв'язку зі світовою мистецькою спадщиною, чому перешкоджала імперська політика, перебуваючи в залежності від російського культурного простору та його суттєвих ознак.

3.3. Стан образотворчого мистецтва в підросійській Україні

При характеристиці стану українського образотворчого мистецтва варто зважити увагу на те, що віяння мистецького модернізму, який виник на поч. ХХ ст. в мистецькому середовищі Європи, не могли не вплинути на формування українського художнього мистецтва. В межах підросійської України художнє мистецтво розвивалося поступово. Спочатку українська публіка могла ознайомитися з останніми набутками європейської художньої спадщини в ході організації художніх виставок різних стильових напрямів. Згодом в українських губерніях організовувалася низка художніх музеїв, мистецьких організацій [340 с. 32]. Так народився рух «нового мистецтва», який характеризувався невдоволенням української мистецької еліти існуючими мистецькими канонами та пошуком нових засобів самовираження. Показником цього стали аматорські експериментальні виставки, що організовувалися молодими київськими художниками [13, с. 74].

Поширення в свідомості тодішньої мистецької еліти ідей розбудови національної мистецької школи сприяли формації провідних українських культурно-мистецьких шкіл, де зберігалися та відтворювалися основи національного мистецтва, а також здійснювалася підготовка українських митців

[249, с. 5]. Так, Київська малювальна школа, заснована М. Мурашком, за сприяння фундаторів – географа П. Семенова-Тянь-Шанського та професора П. Павлова, а також небайдужих до українського національного художнього надбання приватних колекціонерів І. Терещенка й В. Тарновського. Вона стала рупором українізації нового образотворчого мистецтва. Будучи доступною не лише для представників вищого світу, а й простого люду, рисувальна школа займалася навчанням учнів малюванню натюрмортів, портретів, ліпленню скульптур. Викладацький склад, зокрема В. Фабріціус, І. Селезньов, М. Врубель, використовував новітні методи підготовки художників, серед яких загострення уваги до всебічної підготовки молодих митців. В середовищі мистецьких колекцій школи знаходилися авторитетні творчі роботи відомих тогочасних художників Рєпіна, Шишкіна, Крамського, Мясоедова, Айвазовського та ін. Свого часу школа дала світові низку відомих художників, зокрема В. Серова, М. Врубеля, К. Крижицького, І. Левітана, О. Мурашка [338, с. 282].

Після закриття Київської малювальної школи 1913 р. О. Мурашко заснував свою студію, метою якої мало стати продовження підготовки українських художників, які мали можливість навчатися в провідних викладачів того часу. Попри складнощі, в керівника студії була мрія зробити Київ столицею художнього мистецтва. З його ж ініціативи 1916 р. постало Товариство київських художників, програма якого наголошувала на популяризації українського художнього мистецтва серед громадськості в формі публічних лекцій, виставок тощо [271, с. 123].

Зберігалися в українському художньому полі й традиції передвижництва, себто пересувних художніх виставок, що організовувалися центрами української художньої освіти та провідними художниками тогочасної України. І хоча, як засвідчує М. Пимоненко, досить часто передвижницьке мистецтво критикувалося за «провінційність» та «далекість від справжнього мистецтва» з боку провідних російських мистецьких критиків, яких, вочевидь, дратувало прагненням митців-передвижників зробити українську художню спадщину

ближче та зрозуміліше для простих людей, воно не занепадало, а навпаки, процвітало, конкуруючи з офіційно прийнятим мистецьким набутком Російської імперії [227, с. 63].

Помітний вплив передвижництва в низці художніх шкіл Одеси та Харкова. Так, на базі приватної рисувальної школи М. Раєвської-Іванової в Одесі 1912 р. постало Харківське художнє училище, а згодом – Одеська малювальна школа [386, с. 77].

В самому ж Харкові 1908 р. організувалося Товариство харківських художників, яке обрало курс на інтеграцію з існуючими мистецькими групами та окремими художниками України, де викладали П. Левченко, Є. Агафонов, М. Ткаченко [195, с. 227]. В цьому місті презентувала свої роботи створена в 1909-1911 рр. харківська мистецька група «Блакитна лілея», серед учасників якої були М. Синякова та Д. Гордєєв, яка згодом заснувала студію «Будяк» для поглиблення вивчення тогочасної художньої творчості. Паралельно з цим в Харкові утворився гурток художньої молоді, виставкова робота якого стосувалася презентації творчості художників О. Грота та Е. Штейнберга, які наповнювали український мистецький простір провідними європейськими ідеями [206, с. 115].

Також помітний розвиток художньої творчості у Херсоні. Протягом 1904-1905 рр. тут було організовано виставку робіт художників-модерністів Д. Бурлюка, М. Ларіонова. 1908 р. засновано Херсонське товариство любителів красних мистецтв, яке прагнуло поширювати художні смаки серед місцевого населення, що вдавалося товариству, організовуючи безперервні виставки до 1915 р., співпрацюючи з митцями різних українських губерній. Також подібна ситуація простежувалася і в Катеринославі, де діячі художнього мистецтва 1901 р. об'єдналися з колективом Наукового товариства в складі його Художньої комісії. Це дозволило провести низку художніх виставок місцевих митців і зірок українського авангарду, а також мистецтвознавчі лекції та диспути [296, с. 55-78].

На теренах підросійської України на поч.. XX ст. гастролювали декілька новітніх художніх виставок. Як приклад, в Києві свої художні експонати демонстрували громадськості не лише українські корифеї художнього мистецтва, а й провідні російські митці з товариства «Мир искусства», краківські художники із мистецького об'єднання «Штука», в Одесі виставку своїх робіт організувало Товариство південноросійських художників, серед яких вирізнялася творчість Д. Бурлюка, В. Кандинського, М. Ларіонова [340, с. 88]. Подібні виставкові роботи проводилися 1904 р. в Умані, де проводилася презентація народних картин, на яку, зважаючи на вишукані твори національного образотворчого мистецтва, зібралося близько тисячі людей [70, с. 3]. 1911 р. подібна виставка В. Розвадовського під відкритим небом відбулася в Рівному, що стало справжнім святом для місцевої інтелігенції [105, с. 2.].

Серед кола визначних тогочасних художніх виставок варто звернути увагу на виставки, що проводилися 1909-1910-х рр. в Одесі, Петербурзі, Києві і Ризі відомим скульптором В. Іздебським «Інтернаціональної виставки картин, скульптури, гравюр і рисунків». Вони організовані на кшталт французьких художніх салонів, ймовірно демонстрували тісний зв'язок інтеграції українського та європейського мистецтва. Загалом, на ній було презентовано 800 робіт, серед зокрема мистецькі набутки українських символістів, передвижників, авангардистів, імпресіоністів, а також провідних французьких та російських художників [274, с. 63].

Цікава виставка Товариства київських художників 1911 р. відбулася на базі Київського міського музею у Києві, де презентовано зразки регіонального мистецтва підросійської України. Завдяки цьому можна було простежити особливості українського образотворчого мистецтва. Продовженням виставки стала Перша загальноукраїнська художня виставка 1912 р., що засвідчила ємність та інформативність українських художніх творів [244, с. 29]. 1914 р. тут же гуртком «Мистецтво» на базі Політехнічного інституту організовано виставку «Кільце», яке представило новітні зразки художніх творів українських модерністів О. Богомазова та О. Екстера [296, с. 142].

Перед Великою війною українське образотворче мистецтво характеризувалося поширенням футуристичних течій. В цей час в Києві започатковано мистецьку організацію «Кверо» на чолі з П. Ковжуном. Вона пропагувала українську графіку та живопис, а свої мистецькі ідеї виклала в маніфестах М. Семенка «Кверо-футуризм», «Панфутуристичний маніфест», «Сам». Згодом «Кверо» разом із літературно-мистецьким об'єднанням «Гілея» проводила довготривале турне містами Харківської, Київської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської губернії, популяризуючи українську художньо-літературну творчість через лекції, виступи та виставки [349, с. 17–18].

Таким чином, в середовищі художнього мистецтва України на поч. ХХ ст. виразно проступали культурно-мистецькі потреби суспільства та його народна спрямованість, спричинені модерністськими течіями Західної Європи, незважаючи на політичний тиск та відсутність державної підтримки з боку Російської імперії. Так, провідні твори українського образотворчого мистецтва закладали основу формування національної свідомості українців, відіграючи важливу роль в поступовому становленні модерної української нації.

РОЗДІЛ 4. ДУХОВНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

4.1. Становище православної церкви в Україні

Суспільно-політичні трансформації духовно-релігійного життя Російської імперії наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. призвели до гальмування реформаційних процесів. Вбивство імператора Олександра ІІ спричинило згортання тенденцій демократизації імперії, характерного для пореформеної доби. Це неабияк заторкнуло становище Російської православної церкви (РПЦ), яка залишалась панівною релігійною установою на теренах українських губерній [332, с. 462]. Державна верхівка вбачала в церкві надійний інструмент для подолання ідеологічної та ціннісно-свідомісної роз'єднаності суспільства в епоху політичної нестабільності та часу занепаду могутності імперії [233, с. 123]. Така переорієнтація державної політики призвела до того, що окремі члени імперської адміністративно-управлінської системи, як от, до прикладу, обер-прокурор Священного Синоду К. Побєдоносцев, намагалися обмежити зв'язок церкви з суспільно-громадським рухом, для уникнення будь-яких суспільних заворушень. За його ініціативою внесли суттєві зміни до існуючих з 1892 р. «Міського положення» та «Положення про губернські і повітові земські установи», а саме заборонили вищому духовенству брати участь у виборах кандидатів на посади державно-управлінських структур в імперських губерніях та повітах, а також подавати туди свою кандидатуру. Такі дії не знаходили спротиву з боку офіційного уряду, що лише підтверджує його прагнення повністю підпорядкувати державним потребам панівну релігійну структуру держави [319, с. 23]. Також в цей час продовжував діяти документ Синоду, який забороняв сільським та волосним громадам втручатися в діяльність церковного керівництва [55, с. 258-260].

Окрім Священного Синоду, подібні ідеї повністю толерувалися в середовищі інших державних структур Російської імперії. Згодом зазначені державні акти поповнилися тезами про дозвіл допускати представників

духовенства до управлінських установ лише за умови погодження цього з єпархіальним керівництвом [233, с. 124].

Проте під впливом суспільних рухів відбувалися зміни, які похитнули домінацію РПЦ. Особливо болючим явищем для російської церковної влади було поширення релігійної свободи серед населення в кін. XIX – на поч. XX ст. Це засвідчує існування жорсткої протидії російських церковних ієрархів поширенню «сектантства взагалі і штундизму зокрема». Так, підзвітні Синоду представники вищого духовенства видали «Пастирське послання ієрархів західних єпархій до своєї пастви». Як результат, в народі поширювалися листівки з критикою релігійних деномінацій, відбувалося посилення місіонерської діяльності православних священників в міських та сільських парафіях, запроваджувалося матеріальне заохочення діяльності провідних парафій, а в духовних семінаріях в навчальну програму вводився обов'язковий предмет для вивчення – історія російського розколу, себто готувалися професійні кадри з числа духовенства для ефективної боротьби за монолітність Російської православної церкви. Разом з цим запроваджувалася й адміністративна відповідальність осіб за відвідування іновірних храмів та систематичний контроль правоохоронців над «недбайливими» священиками, які не вживали заходів протидії іновірцям. В цьому контексті офіційна церковна адміністрація також не оминала публічної критики тих осіб, хто відкрито виступав проти її драконівських релігійних догматів та норм. Так сталося 1900 р. з відомим письменником-антиклерикалом та прихильником релігійно-церковного реформізму Л. Толстим. Після його смерті Священний Синод заборонив духовенстві імперії відправляти заупокійні панахиди за Толстим, оскільки той «по-блюзнірському» відносився до основних догматів православної віри, трактуючи їх на свій манер. Разом з цим, під керівництвом Синоду та наглядом з боку правоохоронних органів створювалася мережа «зразкових» церковно-парафіяльних шкіл, в яких проводилася широка пропагандистська робота з метою запобігання усталеної церковної системи та втрати авторитету імперії в очах народу. Крім цього, з боку підзвітних Синоду

духівників велася активна робота, спрямована на зміцнення самодержавних ідей і в середовищі звичайних парафіяльних церков, очільникам громад яких наказували вести особливий контроль над іновірцями, сектантами, відступниками від православної віри. Для підсилення пропагандистського ефекту православним парафіям рекомендувалося передплачувати спеціалізовану релігійно-психологічну та ідеологічну літературу і пресу, серед яких «Христианское чтение», «Руководство для сельских пастырей» тощо. Проте нівелювати в свідомості різних верств населення секуляризаційні, протестантські, демократичні візії виявилось марною справою, тому відчайдушний російський релігійний консерватизм дещо втрачав свої минулі позиції. Як засвідчувала тогочасна преса, свідомість тогочасного «русского человека» потерпала від «духовних недуг сучасності», серед яких захоплення людей філософськими ідеями, їх відступ від «цілісного світогляду», а духовенство забуває про молитовні справи та відмовляється від постів, тяжіє до розкошів [51, с. 762; 233, с. 125].

Окрім цього, для боротьби з «розколом» та «сектанством» за погодженням вищої духовної та єпархіальної влади в єпархіях українських губерній утворювалися православні братства, важливе значення яких підкреслювала місцева церковна преса, як, до прикладу, «Катеринославські єпархіальні відомості» [52, с. 762]. Головною метою таких релігійних організацій було поширення просвіти, провідних релігійно-етичних принципів християнства серед населення, благодійництво та допомога зубожілим верствам. Братства також займалися охороною сакральних пам'яток архітектури, зберіганням археологічних та музейних експонатів, старожитностей тощо [171, с. 198; 375, с. 166]. Братчики складали високохудожні літературні проповіді, які друкували в спеціальних місіонерських збірниках місцевих місіонерських комітетів [233, с. 124]. Нерідко до діяльності православних братств доєднувалися дружини військових та державних чиновників, як було в Хрестовоздвиженському братстві в Луцьку [324, с. 305]. Загалом на теренах українських губерній постала низка братств,

серед яких Полтавське православне братство, Катеринославське православне братство Святого рівноапостольного князя Володимира, Чернігівське православне братство, Володимирі-Волинське православне братство, братство князів Острозьких в Острозі та ін. До 1912 р. тут діяло понад 100 парафіяльних осередків [191, с. 22].

Не оминала вища церковна влада Російської імперії контролю над духовним самовираженням митців сакрального мистецтва з числа національних культур підконтрольних їй народів, особливо – українського, який славився своїм народним іконописом ще з XI ст. Центр розвитку цього напрямку на поч. XX ст. все більше зміщувався на західноукраїнські землі, де українське іконописання з 1904 р. переживало свій величний ренесанс [357, с. 100–101]. Натомість на теренах українських губерній підросійської України, Синод, аналізуючи характерне для українських парафій панування елементів народного іконопису, зауважував, що такий стан свідчить про поширення розкольніцьких настроїв та відхилення від усталених іконописних традицій, про що свідчить обіг у продажу ікон у «спокусливому для народу вигляді». Для боротьби з цим 1903 р. від імені губернаторів запроваджено державний нагляд над продажем на місцевих ярмарках та ринках «ікон, що спокушують народ» [233, с. 123].

Слід також зважити на те, що з перших років XX ст. по 1917 р., перебравши на себе головні важелі контролю над релігійним життям імперії, існуюча церковна адміністрація значно вплинула на український церковний хоровий спів. Для цього за її рекомендацією активно здійснювалася підготовка «зразкових» регентів та співців, навчання яких базувалося на уніфікованих формах церковно-духовного співу, характерного для всіх храмів Російської Православної Церкви в імперії. Такі дії спричиняли кризу українського духовного музичного мистецтва [311, с. 61]. Слід зважити також на те, що посилювала кризу й тенденція наростання байдужості серед більшості української, як і російської інтелектуальних спільнот до традиційних християнських ідей, серед яких перебувала і духовна музика та її значення в

богослужінні [380, с. 18]. Так, 1906 р. окремі місцеві газетні видання наголошували на тому, що перед тогочасними митцями церковно-хорового співу стояло вагоме завдання поліпшити його стан, цим самим сприяючи духовному розвитку населення. Такі факти підтверджував також тогорічний Перший з'їзд регентів у Москві [107, с. 149].

Державний контроль над духовно-релігійною сферою населення українських губерній відбивався не лише на парафіянах, а й на його головних учасниках – духовних чинах, особливо нижчого рангу. Життя рядового православного священника повністю залежало від соціального регламенту, пропонованого суспільними нормами, затвердженими адміністрацією Священного Синоду, який прагнув підтримувати високий авторитет православної церкви в суспільстві. Відповідно, регламентувалося дозвілля священнослужителів, їх зовнішній вигляд та поведінка, а також, проводилася боротьба з бродяжництвом. Існувала навіть своєрідна система заборон та правил для сільського духовенства, а також покарання у вигляді відлучення від церкви чи заборона в служінні. Сімейні відносини та шлюб повністю підпорядковувалися вищій церковній адміністрації та правоохоронним органам імперії. Одруження на вихідцях з того ж стану особливо схвалювалося, що робило закритим суспільний стан духовенства для представників інших верств. Однак, розірвати шлюб священнику було досить складно, що відбувалося за дотримання чітких умов [364, с. 157–159].

Утруднювало існування духовенства і їхній власний менталітет. Здебільшого, священників любили та поважали, проте, нерідко такі настрої перемінювалися на антипатію [275, с. 104].

Так, зазначений вище «морально-етичний устав» порушувався, а постійна невдоволеність духовенством своїм матеріальним станом та бажання його покращити постійно надокучали більшості парафіян. До прикладу, статистика спеціалізованих досліджень адміністративних правопорушень та судових справ над духовенством засвідчує, що до 1917 р. досить часто недобросовісні священники займалися хабарництвом, розтратами, грубим відношенням до

парафіян, привласненням церковного майна, пліткуванням, невиконанням треб, захопленням землі тощо. У побуті такі священнослужителі вели аморальний спосіб життя – картярство, пиятика, позашлюбні відносини, побої. За таку поведінку церковна адміністрація лише брала зі священників розписку, яка мала б засвідчувати їхню клятву жити «скромно та миролюбно». В особливо «важких випадках» священника очікувало тривале перебування в монастирі, де вони повинні були пройти процес «перевиховання». У випадку примирення сторін судові справи та адміністративні правопорушення могли бути вичерпані [233, с. 152]. Свою лепту в наростання конфронтації між парафіянами та священниками вносила жага до збагачення останніх, коли середньостатистичний дохід кращих парафій складав 2000 руб. на рік, а робітників – 300 руб. відповідно [302, с. 177]. Ймовірно, на це впливало те, що тогочасний священник мав постійно підтримувати свій імідж, належно утримувати свій дім, забезпечуючи його всім необхідним, в тому числі і слугами, а також турбуватися про належний вигляд членів своєї родини [93, с. 387]. Це свідчить про високе матеріальне забезпечення священнослужителів, що досить часто призводило до прямих конфліктів з парафіянами та поодиноких розбійницьких пограбувань домівок духовенства [254, с. 114].

Поглиблювало протистояння духовенства та парафіян відсутність належної проповідницької діяльності з боку священників, що призводило до того, що звичайні люди банально не розуміли їхнього значення. Річ в тім, що указами Синоду в церковноужитковий обіг запроваджено проповіді старослов'янською мовою, яка складалася із дотриманням всіх вимог семінаристської освіти, відповідно до чого було видруковано спеціалізовану літературу, доступну кожному духівнику. Мовний бар'єр (складна для простолюдина старослов'янська мова) та висока художня стилістика таких проповідей відштовхувала парафіян, особливо в сільській місцевості, де селянин прагнув чути просту проповідь-повчання, яка б стосувалася головних аспектів його повсякденного життя [170, с. 359]. Бажання священників поліпшити проповідницьку діяльність, самотійно складаючи текст проповідей,

наштовхувалося на протидію цензури, якій мали обов'язково підлягати подібні справи [302, с. 181].

Авторитет церкви підривався й іншими заходами. Зокрема, за наказом Синоду священникам офіційно вимагалось порушувати одне із найважливіших святих церковних таїнств – сповіді, адже та містила джерело корисної для влади інформації, серед якої особливо небезпечною була думка антидержавного характеру [238, с. 11]. Це також негативно позначилося на церковному житті.

Загалом рівень богослужіння в пересічних українських православних храмах на поч. ХХ ст. був вельми низьким та не відповідав належному естетизму та досконалості процесу sacramентального поклоніння в культових спорудах. Так, до неспроможності належної проповідницької діяльності священнослужителів додавалося невміння проводити ними належну душпастирську роботу, відстороненість більшості духівників від церковного видавництва та бібліотек, незнання псалмоспівців богослужбового матеріалу [191, с. 14-20].

Проте, паралельно з цим в середовищі духовенства Російської імперії все яскравішими ставали тенденції прагнення його представників до світської освіти, втрати ним станових пріоритетів та ознак, розмиття замкненості даного соціального стану. Це, як зазначають дослідники, було проявом секуляризації духовної та національної культури. Варто зважити й на те, яке ставлення серед українських вірян Російської імперії до духовно-релігійного життя держави та реформаційних заходів в цій сфері. Звернімо увагу на представників українського міщанства та робітників. Безперечно, значна їх частина православного віросповідання підпорядковувала уклад свого життя церковному календарю та шанували місцеві святині [233, с. 152-160]. Нерідко, у дні великих церковних свят вони відкладали свої справи та прямували до храмів, що іноді призводило до непорозумінь між роботодавцями і їх робітниками. До прикладу, існують свідчення, що у 1890-х рр. окремі київські друкарі навіть подавали

митрополиту Йоаникію скарги на те, що директор друкарні позбавляв їх права відзначати великі православні свята [329, с. 156].

Жителі українських міст, особливо прості робітники, проводили активну громадську роботу в своїх парафіях, проявляючи себе в церковних комітетах, парафіяльних радах, в колі церковного староства. Це також передбачало проведення заходів, пов'язаних із розбудовою та облаштуванням парафіяльних храмів, які були справжніми зразками сакрального мистецтва. Що цікаво, православні храми, котрі знаходилися поблизу великих промислових об'єктів, ймовірно, завдяки вищій заробітній платі місцевих працівників, відзначалися особливою пишністю. Це демонструвала Миколаївська православна церква, що розташовувалася при залізничній станції Олександрівськ, церковне літописання якої зображає типову картину облаштування українських православних храмів в 10-ті рр. ХХ ст. Храм був добре електрифікований лампами, які безоплатно встановили місцеві робітники з Південної залізниці. Релігійно-світоглядний склад парафій робітниче-міщанського середовища залишався підпорядкований офіційній імперській релігійній ідеології. Проте значна частка вірян була «іногородцями», що породжувало проблему ігнорування національного релігійно-духовного компонента в колі існуючого православного богослужіння. Пізніше, як зазначають окремі дослідники, це стало підґрунтям для наростання антирелігійних настроїв в релігійно-духовному житті робітників і міщан підросійської України напередодні буремного 1917 р. [233, с. 163].

В цьому контексті важливо зважити і на релігійно-духовне життя українського селянства та його ставлення до реформації та українізації православної церкви. Селянство, на відміну від представників інтелігенції, яка добре аналізувала деструктивні процеси в національно-духовній сфері ще з кінця ХVIII ст., набагато пізніше усвідомило необхідність реформування церкви. На це значно вплинули вищезазначені негативи в середовищі українського духовенства та посилення в його стані іноземного елемента – корінних росіян, які мали характерні ментально-світоглядні відмінності [205, с. 155; 206].

Що важливо, крізь жорстку політику російського царату, яка гальмувала культурно-просвітницьку діяльність української інтелігенції, селянство не мало належного уявлення про українську національну ідею, в поле якої входила й необхідність розбудови православної церкви України. На противагу цьому в свідомості селянства панували звичні російсько-імперські ідеї та наративи, які гальмували процес національного пробудження в релігійно-духовній сфері пересічного українського села [233, с. 168]. До цього додавалася ідейна міжусобна конфронтація селянства, на що впливало існування світоглядно-ментальних протиріч між сільськими прихожанами православних церков, а також гостра соціальна проблематика окремих етнонаціональних груп, забобонність, багатоконфесійність [371, с. 35].

Отож, підсумовуючи зазначимо, що згортання демократичних перетворень з кін. XIX – поч. XX ст. та жорсткий державний контроль над духовно-релігійним життям суспільства, деструктивні процеси в середовищі духовенства, його морально-ціннісна секуляризація та невдоволеність панівними соціально-політичними умовами, падіння авторитету православної церкви в очах основної маси населення імперії – селянства, денаціоналізація його релігійно-духовної культури, призводило до появи передреволюційних настроїв у соціумі, який прагнув визволитися з лещат суворої політики самодержавства та виправити окреслені негативи.

4.2. Українізація церковного життя

Для початку висвітлимо загальну картину появи реформаційних тенденцій в духовно-релігійній сфері Російської імперії на поч. XX ст., з яких випливають українізаційні процеси в середовищі православної церкви в Україні, визначальний вплив на які здійснила соціально-політичне становище держави.

Починаючи з «демократичного» 1905 р., реформа Російської Православної Церкви, яка передбачала відмежування церкви від світських та державних справ, покращення матеріального забезпечення духовенства, оновлення парафіяльного адміністративного управління та його

децентралізація, реорганізація духовних шкіл, була покладена на плечі митрополита Санкт-Петербурзького Антонія. Останній вирішив узгодити свої дії з владою. Голова Комітету міністрів С. Вітте, ознайомившись з відповідним письмовим запитом від митрополита, остаточно формулює ідеї церковної реформи на сторінках записки «Про сучасний стан православної церкви», яку подає на розгляд Кабміну. Записка Вітте містила в собі положення про загальну віротерпимість, до чого спонукало існування невідповідності релігійних обмежень в лоні православної церкви Російської імперії [48, с. 122].

Ясна річ, такі заяви підпали під різку критику з боку обер-прокурора Синоду К. Побєдоносцева, який прагнув зберегти вибудовану ідеологічно-управлінську систему влади в структурі православної церкви Російської імперії. Проте, в квітні 1905 р. імператор Микола II приймає тимчасову постанову про віротерпимість. Натомість Священний Синод веде підготовку до скликання Собору, а також налагоджує процес відновлення патріаршої форми правління в структурі Російської православної церкви. Влітку цього ж року Синод обговорив програму Собору з провідними архієреями єпархій, а через них – з представниками духовенства та мирян [233, с. 177]. Серед широкого загалу архіпастирів українських і російських губерній, значна частина погоджувалася на відновлення соборного управління церковним життям, для чого необхідно було скликати вирішальний Помісний Собор [228, с. 87]. Нерідко такі прагнення мали національний характер, що засвідчують побажання окремих представників вищого духовенства в питанні виборів священників на керівні церковні посади надавати перевагу не призначенню на них осіб указом Синоду, а безпосереднім виборчим процесом в колі духовенства, парафіян, простого люду, що було характерним для історичної спадщини українців [58, с. 2].

Підготовка до всеросійського православного Собору активізувала процес з'їздів єпархіального духовенства та вірян українських губерній для обговорення нагальних аспектів майбутньої реформи. Як зазначають окремі дослідники, значна частина учасників таких зібрань, приймала до розгляду низку важливих питань в сфері реформації православної церкви, серед яких

особливо вирізнялося питання розмежування церкви від світської влади, що підлягало канонічному праву [191, с. 60]. Значна частка містян підтримувала думку архіпастирів-українофілів в питанні виборчої системи на вищі духовні посади, чому сприяла актуалізація цього питання в міському середовищі. Натомість представники «простого люду» мало розумілися на основах адміністративного управління в лоні церкви, і скоріше схилялося до жорсткої централізованої системи, ніж до його демократичних варіацій [284, с. 105-106]. Думки селян підтримував звиклий до самодержавства російський єпископат із залученням більшості з числа українських єпископів, який прагнув утвердити в Російській православній церкві сильну патріаршу владу. Проти цього виступило всього лише 1 єпископ з боку росіян, і 2 – з боку українців. Так, не погоджувалися з таким рішенням Катеринославський єпископ Симеон, Подільський єпископ Парфеній та єпископ Смоленський, які надавали перевагу душпастирській роботі духовенства, ніж його участі в політичних протистояннях [191, с. 92]. Також передсоборна «більшість» єпископату прагнула розширити число митрополичих округів в межах губернських повітів, спираючись на грецький досвід та надаючи можливість згуртованості церковним парафіям [236, с. 247].

Невдовзі, у грудні 1905 р., вийшов імператорський указ про уповноваження трьох митрополитів для підготовки до Собору, результатом чого стало формування Предсоборного присутствія 1906 р. на чолі з митрополитом Антонієм. Його членами стали митрополити: Флавіан Київський, Володимир Московський, архієпископи: Дмитро Херсонський, Никанор Литовський, Яків Ярославський, Сергій Фінляндський, єпископи: Антоній Волинський, Стефан Могильовський, Арсеній Псковський. За проханням митрополита Антонія до складу Присутствія запросили й представників російської еліти – генерала А. Кіреєва, князя Є. Трубецького, М. Аксакова, О. Попкова та ін., які були відомі своєю прихильністю до російської церкви. Присутствіє пропрацювало з 1906 р., а його правонаступником стала Передсоборна нарада 1912 р. Діяльність цих установ

стала предметом жвавого обговорення громадськістю всі наступні роки [131, с. 69–70].

Такі дії з боку влади означали, що на тлі поразки в російсько-японській війні та наростання революційних настроїв у суспільстві в 1905 – 1907 рр. проблема реформування релігійно-духовної сфери населення Російської імперії була досить актуальною для представників російської духовної та інтелектуальної еліти, що посприяло демократичним перетворенням в мережі національних православних церков, серед яких православна церква в Україні.

Так готовність інтелектуальної еліти Російської імперії співпрацювати з представниками духовенства породжувала корисний тандем для реформації духовно-релігійного життя в українських губерніях [233, с. 171]. Досить показовим прикладом тут є діяльність протягом 1901 – 1903 рр. «Релігійно-філософських зібрань», що проходили у Петербурзі без безпосереднього дозволу Синоду. Учасниками цих сходин стали відомі тогочасні богослови, духівники, діячі культури, філософи, серед яких відомий прихильник реформізму православної церкви в Росії В. Тернавцев, єпископ Страгородський Сергій, синодський ліберал А. Карташов, письменник В. Розанов, князь С. Волконський та ін. [379, с. 470-475].

Як зазначають дослідники, не була осторонь нагальної проблематики й українська релігійно-духовна інтелігенція, яка активно обговорювала тези та положення, що звучали в ході «Релігійно-філософських зібрань». Крім цього, ознайомитися з ними можна було на сторінках тогочасної релігійної преси, насамперед, журналу «Новый путь», де друкувалися дискусії та доповіді вже згаданого нами зібрання. 1906 р. окреслене коло питань, що виносилися на розгляд «Релігійно-філософських зібрань» лягло в основу окремого збірника. Дух релігійно-духовного реформізму в середовищі української православної церкви неабияк вплинув на світоглядні засади та діяльність провідних тогочасних українських вчених-богословів та науковців. Зв'язок останніх з політиками та представниками адміністративних органів сприяв поширенню означених ідей у всьому соціокультурному, і навіть політичному просторі.

Таким чином, поступово в українських губерніях формувалися осередки реформації релігійно-духовної сфери в середовищі православної церкви, серед яких знані єпархіальні центри та освітньо-культурні міста – Харків, Чернігів, Київ, Катеринослав, Одеса, Кам'янець-Подільський, Житомир, в яких базувалися виші та духовні заклади освіти [233, с. 172].

Так, на хвилі часу, в перші роки ХХ ст. на теренах Київської губернії в Київському університеті професор богослов'я П. Светлов організував релігійно-філософський гурток. Його активним учасником був монархіст В. Зінківський, який згодом стане першим міністром віросповідань Української Народної Республіки [268, с. 51]. В Полтавській губернії 1904 р. в лавах Свято-Макаріївського братства за ініціативи Г. Лісовського, його голови, за дозволу правлячого архієрея започатковано богословські читання, які мали на мені пробудити зацікавленість в богословській проблематиці духовну еліту Полтавщини. Подібна діяльність проводилася також місцевим Братством Озерянської Божої Матері [191, с. 100-101].

Зацікавлена в реформації православ'я українська наукова спільнота провідних світських та духовних вишів, як от представники Харківського, Одеського, Київського університетів, Київської духовної академії, активно працювали над створенням новітніх історичних, церковно-канонічних, богословських праць. В процесі дослідження вони залучали в їх текстуальний масив широку джерельну базу та посилались на досягнення тогочасної науки. Значні здобутки на цій ниві отримали О. Діанин, Ф. Тітов, М. Петров, І. Малишевський [81, с. 589–628]. Також сюди варто згадати напрацювання 1904 – 1906 рр. О. Єфименко, яка в роботах торкалася проблематики генези української православної церкви. Видатний український історик М. Грушевський також доклався до цієї справи; він окреслив нову схему історичного процесу на теренах України та висвітлив проблему канонічних відносин Московського патріархату з представниками вищого духовенства Київської митрополії, йдучи всупереч усталеним історіографічним зразкам. В зв'язку з цим, в перші десятиліття ХХ ст. пожвавився розвиток духовної

журналістики й періодики. Авторами тематичних статей також були громадські діячі та публіцисти, небайдужі до деструктивних процесів в лоні православ'я, котрі озвучували настрої з цього приводу пересічних священнослужителів та парафіян. Станом на 1913 р. в підросійській Україні й на теренах Російської імперії загалом функціонувало понад 200 журналів та газет релігійного характеру, значна частина яких поширювалася серед кола православних парафій українських та російських губерній [233, с. 174].

В цьому контексті варто зважити на те, що на поч. ХХ ст. свій в полі вітчизняної журналістики та видавничої справи значний внесок в поширення ідеї необхідності реформації православної церкви України зробив журнал «Киевская старина» [112, с. 133–141; 115, с. 145–147], завдячуючи діяльності редакторів Ф. Лебединцева та В. Науменка. На сторінках цього видання друкувалися відомі історики релігії та церкви, серед яких О. Левицький, П. Орловський, К. Харлампович тощо [233, с. 173].

Заслужують уваги випадки «підпільної» діяльності української освітньо-культурної та духовної інтелігенції, яка всупереч офіційній релігійній політиці імперського уряду, робила спроби нівелювати існуючі негативи в лоні церкви, зробити її доступною, духовно та естетично привабливою для українських вірян. Чудовим прикладом тут постає діяльність окремих представників православного духовенства, що прагнули зберегти та примножити національну спадщину, будучи небайдужими до історії своєї Батьківщини. Так, на теренах Подільської губернії в м. Кам'янець-Подільський настоятель головного православного храму міста – собору Ікони Казанської Богоматері, протоієрей М. Доронович разом з відомими кам'янчанами М. Яворовським, Ю. Сіцінським, В. Якубовичем, Ю. Ролле 1890 р. заснував на його базі давньосховище старожитностей [174, с. 102; 130, с. 81]. Пізніше, в період 1903 – 1912 рр. фонди утвореного давньосховища стали основою Музею Подільської губернії [355, с. 158-166]. Крім цього, завдяки зусиллям протоієрея Ю. Сіцінського було налагоджено видавництво щомісячника «Православна Подоля», в якому він був головним редактором. Як засвідчує тогочасна преса,

окреслене видання, не боючись протидії влади, прагнуло запровадити українську мову в церковний ужиток, яка була зрозумілою для кожного парафіянина [110, с. 2]. В цьому ж місті діяв і невеличкий православний храм Св. апостолів Петра і Павла, настоятель якого, отець С. Лобатинський, небайдужий до історичної спадщини України, займався спеціалізованими історичними розвідками з питань духовно-релігійного життя краю, історії його міст та сіл. Подібною діяльністю займалися і настоятелі іншого православного храму міста. Так, настоятель храму Св. Георгія Переможця отець Й. Сулковський займався краєзнавчими дослідженнями Ушицького повіту, друкуючи свої напрацювання в «Подільських єпархіальних відомостях» [174, с. 110-188].

Важливе значення мало функціонування історико-археологічних комітетів, що базувалося в провідних єпархіальних центрах та сприяли історико-культурному розвитку українських губерній. Активними учасниками окреслених зібрань досить часто було саме українське духовенство в складі церковних наукових товариств, або одноосібно. Низка таких товариств стали досить типовими організаціями в українських губерніях на поч. XX ст., значна частина яких існувала в Катеринославі, Полтаві, Чернігові, Харкові, Одесі, Кам'янці-Подільському. Це сприяло проведенню в підросійській Україні археологічних з'їздів, зокрема, XII-го – в 1902 р. в Харкові, XIII-го – 1905 р. в Катеринославі, а XIV-го – 1908 р. у Чернігові [233, с. 173].

Зважаючи на вагому проблему відсутності україномовних видань головних сакральних християнських книг – Євангелія та Біблії, оскільки, як відомо, імперська влада здавна ігнорувала факт існування самостійної української мови, визначаючи її як елемент великоросійського «наріччя», патріотично налаштована інтелігенція, що надихалася культурними здобутками національного відродження др. пол. XIX ст., прагнула домогтися видання означених священних текстів. І коли на теренах Російської імперії крізь прискіпування цензури цього зробити не вдавалося, українські громадські діячі втілювали свій задум в життя за кордоном. Як результат, 1903 р. завдяки

небайдужим українським інтелігентам, серед яких С. Пулюй, І. Нечуй-Левицький, П. Куліш, у Відні видано чи не найпершу україномовну Біблію того часу. Проте, оскільки ввезення іноземної літератури на терени Російської імперії заборонялося, перед українською інтелігенцією постало питання домогтися україномовного видання духовної літератури на Батьківщині [129, с. 2]. Тут також слід згадати намагання налагодити видання україномовної церковної літератури й окремих представників вищого церковного духовенства. Зокрема, єпископ Подільський Парфеній, з 1906 р. будучи активним учасником Кам'янець-Подільської «Просвіти», організував комісію перекладачів Євангелія на українську мову в редакції П. Морачевського [233, с. 180].

Слід також зважити на те, що в ході українізації релігійно-духовного простору українського православ'я простежуються намагання окремих представників духовенства відправляти літургії українською мовою. Такі випадки досить часто траплялися в Катеринославській губернії, а особливо – на теренах Подільської губернії [49, с. 2], згаданий єпископ якої невдовзі благословив видання чи не першої в підросійській Україні збірки церковних проповідей українською мовою [344, с. 22]. Бажання домогтися українізації мови богослужіння підтверджується сторінками «Національної програми українців-подолян», представлений загалу напередодні виборів до I Державної думи [50, с. 2].

Прагнення реформувати духовно-релігійне життя в Російській імперії й на теренах українського краю зокрема, знаходило підтримку і в середовищі прогресивно налаштованого дворянства, частина якого хоч і була симпатиками монархічної влади, все ж усвідомлювала необхідність полегшення соціального життя населення держави. Чудовим прикладом цього слугує постать педагога, богослова та міністра віросповідань майбутньої Української держави В. Зінківського. Будучи учасником утвореного 1906 р. Предсоборного присутствія з питань церковних реформ, він активно просував ідеї прогресивізму в релігійному житті імперії [10, с. 6].

Певні позитивні зрушення в тогочасному релігійно-духовному житті підросійської України спостерігалися у спробах її митців відродити українське церковно-музичне мистецтво. Окремі дослідження демонструють, що в перші десятиліття XX ст. продовжували функціонувати визначні українські церковні хори, що в своєму мистецькому інструментарії намагалися використовувати традиційні елементи народного церковного співу. Прикладом тут виступає Київська єпархія, в якій активно діяли хор Київської духовної академії, яким диригували знані композитори та диригенти О. Кошиць, А. Ведель, П. Козицький, хор при Михайлівському Золотоверхому монастирі в Києві, хор Києво-Печерської лаври, хор Київського Свято-Микільського Пустинного монастиря зі спеціально відкритою для цього хоровою школою та ін. [393, с. 17; 242, с. 21]. Найвідомішим та витратнішим з них (його утримання обходилося 6000 руб. на рік) залишався незмінний Митрополичий хор під диригуванням Я. Калішевського [352, с. 115].

Отож, як ми бачимо, визначальний вплив на реформацію в духовно-релігійної сфери Російської імперії, в тому числі й українських губерній на поч. XX ст. здійснило соціально-політичне становище держави. Поразка в російсько-японській війні та соціально-політичні рухи під час демократичної революції 1905 – 1907 рр., зумовили обговорення проблеми реформування релігійно-духовної сфери населення Російської імперії. Ця тема виявилася досить актуальною для представників російської духовно-інтелектуальної еліти, що посприяло демократичним перетворенням в мережі національних православних церков, серед яких православна церква в українських губерніях імперії. Дії влади сприяли активізації випадків «підпільної» діяльності української освітньо-культурної та духовної інтелігенції всупереч офіційній релігійній політиці.

ВИСНОВКИ

Отже, в ході проведеного дослідження було отримано наступні результати. Проблематика становища освітньо-культурного та релігійно-духовного життя українських губерній Російської імперії в 1900–1917 рр. має доволі репрезентативну історіографічну основу, яка яскраво проілюстрована в низці праць історіографічного та теоретико-методологічного характеру. Як бачимо, головною метою дослідників було висвітлити основні віхи національного відродження поч. XX ст., функціонування українських політичних партій в Російській імперії та їхню ідейно-політичну боротьбу за українізацію освіти та науки; діяльність провідних громадсько-політичних і культурних діячів в галузі освітньо-культурного життя; окремі аспекти генези православної церкви в Україні та становища українського духовенства у досліджуваний період. Водночас, констатуємо, що відсутність комплексних праць, в яких би характеризувалось становище української освіти, культури та духовного життя України в перші десятиліття XX ст., вимальовує перспективу подальшої дослідницької діяльності в цьому напрямі.

З'ясовано, що окреслена тематика дослідження повноцінно відображається в представленій джерельній базі. Розвиток освіти, культури та церковного життя в українських губерніях на поч. XX ст. піддається системному опрацюванню завдяки залученню матеріалів тогочасної російської та української періодики, автобіографічних видань провідних діячів та очевидців українського національного відродження. Опубліковані збірки тематичних документів дають можливість комплексно дослідити складні та суперечливі процеси в сфері духовного життя.

Встановлено, що освітнє життя в українських губерніях Російської імперії в перші роки XX ст. характеризувалося суперечливими тенденціями: по перше, потреби розвитку країни зумовлювали відкриття навчальних закладів різних рівнів та залучення до них все більшої кількості представників різних соціальних груп суспільства; по друге, невпорядкованість освітньої політики імперії, яка традиційно дотримувалася заборон, зокрема у використанні

української мови; по третє, налагодження якісної системи освіти гальмувалося браком фахових педагогів; по четверте, недоступність освіти для широкого загалу, особливо селянства, через важке матеріальне становище та стійкий мовний бар'єр. Все це, в сукупності з поширенням демократичних настроїв в суспільстві на тлі революційних подій 1905 – 1907 рр. призвело до піднесення нової хвилі національного відродження українців, яка в царині освіти набула характеру українізації. Представники передової української інтелектуальної еліти започаткували рух за українізацію шкільної та вищої освіти, чим поклали початок формування україномовного середовища навчання, створення українознавчих освітніх установ, запровадження україноцентричних навчальних дисциплін у низці освітніх закладів українських губерній Російської імперії. Протидія наляканої національним пробудженням українців імперської влади в особі місцевої освітньої та правоохоронної адміністрацій призводила до гальмування процесів українізації освіти, проте вона не спромоглася зупинити їх остаточно. Передова українська інтелігенція, зокрема партійні діячі, педагогічні колективи, небайдужі меценати та студентство, надихаючись національними здобутками попередніх поколінь, використовували всі можливі засоби, аби українознавча наука та освіта виходила з тіні імперської ідеологічної заангажованості, самостійно розвивалася та ставала національним надбанням. Започаткований процес українізації шкільної та університетської освіти став згортатися в період політичної реакції, але згодом сягнув свого апогею у період становлення та розбудови української державності в період 1917–1920 рр.

Встановлено, що становище українського театрального та художнього мистецтва в Російській імперії, попри окремі спроби українізації існуючих театральних та художніх установ, професійних труп, провінційних театральних гуртків, груп українських художніх митців, було досить скрутним. Український театр практично не мав зв'язку зі світовою мистецькою спадщиною, причиною чого було перешкоджання імперської влади євроінтеграційним культурним зв'язкам. Як результат, українське театральне та художнє мистецтво переважно

перебувало в цілковитій залежності від російського культурного простору та його домінантних ознак. Попри це, в середовищі як театрального, так і художнього мистецтва українських губерній на поч. XX ст. виразно проступали культурно-мистецькі потреби суспільства та його народна спрямованість, спричинені модерністськими візіями Західної Європи, незважаючи на постійний ідеологічний тиск з боку Російської імперії та практична відсутність її належної державної підтримки. Попри все, провідні твори українського театрального та образотворчого мистецтва сприяли пробудженню національної свідомості українців, відіграючи важливу роль в становленні модерної української нації.

З'ясовано, що згортання демократичних перетворень наприкінці XIX – на початку XX ст. та жорсткий державний контроль над духовно-релігійним життям суспільства, деструктивні процеси в середовищі духовенства, його морально-ціннісна секуляризація, невдоволеність панівними соціально-політичними умовами, падіння авторитету Російської православної церкви в очах основної маси населення імперії – селянства, денационалізація його релігійно-духовної культури, призводило до наростання критичних настроїв в українському соціумі, який все більше прагнув визволитися з лещат суворой релігійної політики самодержавства. До цього додавалося і соціально-політичне становище Російської імперії: поразка в російсько-японській війні та активний соціально-політичний рух з початком демократичної революції зумовили появу настроїв щодо реформування релігійно-духовної сфери населення Російської імперії в середовищі передової російської та української духовно-інтелектуальної еліти. З появленням практичних плодів релігійно-духовної реформації на українських теренах протягом 1905–1907 рр. духовне життя населення дещо змінилося: відбувалася спорадична українізація церковного життя. Спроба царизму не випускати духовно-релігійну сферу в українських губерніях імперії з-під ідеологічного контролю призвела до появи випадків «підпільної» діяльності української освітньо-культурної та духовної інтелігенції. Всупереч офіційній релігійній політиці, національні громадсько-

політичні та церковні діячі здійснювали подекуди вдалі спроби нівелювати існуючі негативи в лоні церкви, зробити її доступною, насамперед, мовно, духовно та естетично привабливою для українських вірян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Опубліковані джерела

1.1. Збірники документів і матеріалів

1. 100 еврейских местечек Украины: ист. путеводитель. Вып. 1. Подолия с иллюстрациями картами и планами / Сост. В. Лукин, Б. Хаймович. Иерусалим, 1997. 256 с.
2. 400 лет русского книгопечатания. Русское книгопечатание до 1917 года. 1564–1917. Москва: Наука, 1964. 662 с.
3. Вибрані твори та документи. Симон Петлюра / Уклад. Л. Голота. Київ: Довіра, 1994. 269 с.
4. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / За ред. О. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 608 с.
5. Высочайше утвержденное 1 апреля 1902 г. положение о церковных школах ведомства православного исповедания // Школьный календарь. Бесплатное приложение к журналу «Народное образование». Санкт-Петербург, 1902. С. 46 – 53.
6. Газеты дореволюционной России. 1703 – 1917: каталог / Сост. Т. Акопян. Санкт-Петербург: Российская национальная библиотека, 2007. 592 с.
7. Грушевський М. Твори : у 50 т. Львів: Світ, 2002. Т. 1. С. 458 – 485.
8. Дещо з життя української молодіжи в Одесі: Історичний огляд життя в студентських українських організаціях / Упор. Кузеля З. Львів: НТШ, 1908. 150 с.
9. Докладная записка Министерства народного просвещения об украинской школе. Москва: Украинская жизнь, 1916. 22 с.
10. Интеллигенция в России: Сб. ст. 1909–1910 / Сост. Н. Казакова. Москва: Молодая гвардия, 1991. 462 с.
11. История Киева. Киев: АН УССР: у 2 т., 1963. Т. 1, С. 582 – 586.

12. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Київ: Голов. ред. Української рад. енциклопедії, 1973. Т. 23: Рівненська область. 654 с.
13. Історія українського мистецтва: у 5 т. / За ред. Г. Скрипник. Київ: ІМФЕ ім. М. Рильського, 2008. Т. 1. 712 с.
14. Історія української культури / За ред. І. Крип'якевич. Львів: ПП Іван Тиктор, 1937. 1032 с.
15. Історія української культури: збірник матеріалів і документів / Упор. Білик Б., Калакура Я. Київ: Вища школа, 2000. 607 с.
16. Історія української культури: у 5 томах. / За ред. Б. Патон. Київ: Наукова думка, 2011. Т. 5, Кн. 2. Українська культура ХХ – початку ХХІ ст. 1032 с.
17. Каталог дореволюційних газет, що видавалися на Україні (1822–1916). Публікація фонду ЦНБ АН УРСР / Упор. Пузирьова О. Київ, 1971. 184 с.
18. Київський національний університет театру, кіно і телебачення ім. І. Карпенка-Карого. 100 років: Ювілейний збірник / Упорядн. Безгін І. Київ: ВВП «Компас», 2004. 312 с.
19. Лисенко М. Лист до Грушевського М. 1 липня 1904 року // Микола Лисенко. Листи / Упоряд. Скорульська Р. Київ: Музична Україна, 2004. 387 с.
20. Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910 – 1969. / Упор.: І. Преловська та ін. Київ, 2011. 744 с.
21. Матеріали до історії Харківського університету // Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету. Харків: Основи, 1994. Вип.1. С. 48 – 55.
22. Матеріали до книговидавничого репертуару Поділля (1852–1923): бібліогр. посіб. / Упор. Т. Соломонова. Вінниця, 2006. 352 с.
23. Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933: навч. посіб. / Упор. Сухомлинська О. Київ: Заповіт, 1996. 304 с.

24. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): у 3 кн. / За ред. Курносів Ю. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. Кн. 1. 138 с.
25. Нариси українського шкільництва (1905–1933) / За ред. Сухомлинської О. Київ: Заповіт, 1996. 302 с.
26. Отчет о деятельности Волынского попечительства о народной трезвости за 1906 год. Житомир: Электропаровая типография М. Дененмана, 1908. 6 с.
27. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913 - 1914 учебный год (сведения на 1 ноября 1913 г.). Киев: Тип. т-ва И. Кушнерев и Ко., 1913. 450 с.
28. Політична історія України XX ст. : у 6 т. / За ред. Левенець Ю. Київ, 2002. Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.). 424 с.
29. Приходские фундушесые училища в Юго-Западном крае; их возникновение и средства содержания / Приложение к Циркуляру по Управлению Киевского учебного округа за 1900 год. Киев: Лито-тип. т-ва Кушнерев И. и Ко., 1900. 190 с.
30. Репертуар української книги 1798 – 1916: матеріали до бібліографії / Упор. Ільницька Л.. Львів, 1999. Т. 4. 485 с.
31. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.). Нариси / Упоряд. Ярмаченко М. Київ: Радянська школа, 1991. 330 с.
32. Российское законодательство об образовании XIX – начала XX века: сб. документов: в 3 т. / За ред. Днепров Е. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2007. Т. 1. 832 с.
33. Самостійна Україна: Міхновський М. : збірник документів / За ред. В. Шаяна. Лондон, 1967. 32 с.
34. Святая Русь. Русское Православие : в 3 т. / За ред. Платонов О. Москва: Институт русской цивилизации, 2009. Т. 1. А-И. 864 с.

35. Список учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения (кроме начальных) по городам и селениям. Составлен у 1-му января 1909 г. Санкт-Петербург: Север. 78 с.
36. Теория и методология исторической науки / За ред. Чубарьян А. Москва: Аквилон, 2014. 576 с.
37. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / За ред. Гунчак Т. Київ: Дніпро, 2001. Т. 6. (90-ті роки XIX - 20-ті роки XX ст.). 519 с.
38. Україна в XX столітті: зб. док. і матеріалів / За ред. Слюсаренко А. Київ: Вища школа, 2000. 351 с.
39. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847 – 1914): збірник документів і матеріалів / Упоряд. Боряк Г. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2015. 810 с.
40. Українська преса в Україні та світі XIX – XX ст.: Іст.-бібліогр. дослідження. 1906 – 1910 рр. / Упоряд. Галушко М. Львів, 2011. Т. 3. 496 с.
41. Українська Центральна рада: Документи і матеріали у 2 т. / Упоряд. Верстюк В. Київ: Наук. думка, 1996. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. 590 с.
42. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упоряд. Верстюк В. Київ: Вид-во О. Теліги, 2003. 1024 с.
43. Український театр XX століття: Антологія вистав. / За ред. Гринишина М.; Ін-т проблем сучасн. мист-ва НАМ України. Київ : Фенікс, 2012. 944 с.
44. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття: Програмові і довідкові матеріали. / Упоряд. Шевченко В. Київ: Консалтинг, 1993. 336 с.

45. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / З ред. Бакіров В. Харків: Фоліо, 2004. 750 с.
46. Царский манифест 17 октября 1905 року. Санкт-Петербург: Тип. училища глухонемых (М. Алленовой), 1906. 16 с.
47. Центральна Рада і український державотворчий процес. Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. Київ: Інститут історії України НАНУ, 1997. Ч. II. С. 262 – 263.
48. Церковная реформа: Сборник статей духовной и светской периодической печати: По вопросу о реформе. Санкт-Петербург: Типография Арнгольда Е., 1905. 572 с.

1.2. Періодичні видання та публіцистика

49. [Без назви] // Громадська думка. 12 січня 1906 р. № 10. 4 с.
50. [Без назви] // Громадська думка. 8 січня 1906 р. № 7. 4 с.
51. [Без назви] // Екатеринославские епархиальные ведомости. 1897 г., № 30. 762 с.
52. [Без назви] // Известия Луцкого общества сельского хозяйства. Июнь 1907 г. № 6. 6 с.
53. [Без назви] // Известия Луцкого общества сельского хозяйства. Май 1910 г. № 4. 6 с.
54. [Без назви] // Известия Луцкого общества сельского хозяйства. Март 1911 г. № 3. 6 с.
55. [Без назви] // Подольские епархиальные ведомости. 1887 г. № 25. С. 258-260.
56. [Без назви] // Рада. 27 квітня 1910 р. № 94. С. 4.
57. [Без назви] // Робітничая газета. 23 вересня 1917 р. № 141. 4 с.
58. [Без назви] // Хлібороб. 7 студня (січня) 1905 р. № 4. 4 с.
59. [Без назви] // Одесские новости. 9 апреля 1906 г. 4 с.
60. [Без назви] // Одесский листок. 13 октября 1907. 4 с.
61. [Без назви] // Рада. 25 вересня 1908 р. № 219. 4 с.
62. [Без назви] // Рада. 27 квітня 1910 р. № 94. 4 с.

63. [Объявление] // Народное образование. Февраль 1897 г. Кн. 2. 111 с.
64. [Приложение] Условия приёма в Музыкально-драматическую школу Н. Лысенка // Киевская старина. Июль 1904 г. 10 с.
65. Боцяновский В. Публичная библиотека в Житомире (по поводу 25-летия) // Киевская старина. Август 1891 г. Т. XXXIV. С. 254–283.
66. В Київському комерційному інституті // Рада. 28 січня 1908 р. № 49. 4 с.
67. Волынские празднества // Киевское слово. 17 мая 1892 г. № 1557. 4 с.
68. Вороний М. Сергій Васильківський (артист-маляр) // Літературно науковий вісник. 1903 р. Т. 22. Ч. 2. С. 19 – 25.
69. Воскресные школы // Народное образование. Июнь 1897 г. Кн. VI. С. 83.
70. Выставка картин. Открытие // Волынская мысль. 2 июня 1911 г. № 44. 4 с.
71. Гаврыш В. Десятилетие Каневской библиотеки (1878–1889) // Киевская старина. Август 1889 г. Т. XXXVI. С. 545 – 549.
72. Город Брацлав Подольской губернии // Жизнь и искусство. 20 августа 1890 г. № 229. 4 с.
73. Город Брацлав Подольской губернии // Жизнь и искусство. 27 августа 1891 г. № 100. 4 с.
74. Город и народное образование // Народное образование. Июнь 1897 г. Кн. VI. С. 90 – 91.
75. Город Немиров Подольской губернии // Киевское слово. 1889 г. 23 августа. № 761. 3 с.
76. Город Умань // Жизнь и искусство. 11 июня 1897 г. № 159. 4 с.
77. Город Умань // Жизнь и искусство. 31 июля 1897 г. № 209. 4 с.
78. Грінченко Б. Передмова // Просвітянин. 1918 р. № 1. 4 с.
79. Грінченко Б. Яка тепер народна школа на Україні // Життє і слово. 1896 р. Т. 5. 507 с.
80. Дві відповіді // Нова рада. 29 сепрня 1917 р. №124. 4 с.

81. Дианин А. Малорусское духовенство во второй пол. XVIII века (по пунктам малороссийского духовенства, представленным в Екатерининскую комиссию для составления нового уложения) // Труды Киевской духовной академии. 1904 г. № 8. С. 589 – 628.
82. До з'їзду Слов'янського студентства // Рада. 4 травня 1908 р. № 102. 4 с.
83. Докладная записка Министру Просвещения об украинской школе // Украинская жизнь. 1915 г. № 9. С. 141-142.
84. Дорошенко Д. Культурно-просвітня діяльність українського громадянства за останні два роки // Україна. Ноябрь – декабрь 1907 г. № 13. С. 17 – 34.
85. Дорошенко Д. Українські кафедри в Київському університеті // Нова громада. 1906 р. Кн. 11. С. 121 – 129.
86. Ефремов С. Из общественной жизни на Украине // Наш век. 1909 г. № 8. 4 с.
87. Єфремов С. Українське життя 1912-го // Рада. 1913 р. 2 с.
88. З газет та журналів // Світова Зірниця. 10 травня 1907 р. № 18. 14 с.
89. З Київського університету // Рада. 27 січня 1908. № 23. 4 с.
90. З Харківського університету // Рада. 17 січня 1908 р. № 13. 4 с.
91. З'їзд поступового слов'янського студентства // Рада. 17 червня 1908. № 138. 4 с.
92. К истории польского театра в Киеве // Киевская старина. Июнь 1890 г. Т. XXIX. 800 с.
93. К вопросу об улучшении материального быта Подольского духовенства // Подольские епархиальные ведомости. 1881 г. № 40. С. 480 – 482.
94. Карпенко-Карий. Біографічний нарис. На треті роковини смерті // Рада. 1910 р. Ч. 198. 4 с.
95. Каценельсон Л. Общество для распространения просвещения между евреями в России. Краткий исторический очерк к 50-летию Общества

- (1863– 1913) // Вестник Еврейского Просвещения. Декабрь 1913 г. № 26. С. 5 – 34.
96. Лебединцев П. Открытие первых школ в Киевской губернии // Киевские епархиальные ведомости. 1864 г. № 12. С. 393–397.
 97. Марія Заньковецька (До 25-літнього ювілею її сценічної діяльності) // Літературно-науковий вісник. 1908. Т. 41. С. 312 – 319.
 98. Местная жизнь. К открытию народной библиотеки-читальни в доме трудолюбия // Волынская жизнь. 25 ноября 1906 г. № 26. 4 с.
 99. Местная хроника. г. Сквир. (Корреспонд. «Киевского слова») // Киевское слово. 20 октября 1900 г. № 4575. 4 с.
 100. Молоде життя // Рада. 2 грудня 1912 р. № 276. 4 с.
 101. Молоде життя // Рада. 3 грудня 1912. № 277. 4 с.
 102. Молоде життя в 1910 р. // Рада. – 1910. – 1911. – 8 січ.
 103. На Украине и вне ее. За украинский язык // Украинская Жизнь. 1912 г. № 12. 4 с.
 104. Народна школа імені П. Куліша у Борзні // Рідне слово. 1906 р. № 45. 6 с.
 105. Народная выставка картин // Уманский листок объявлений. 16 августа 1904 г. № 77. 4 с.
 106. Науменко В. К истории учреждения Киевского Дворянского Собраниа // Киевская старина. Февраль 1889 г. Т. XXIV. С. 495 – 499.
 107. Несколько слов о церковном пении (Посвящается регентам и композиторам) // Западно-Русская начальная школа. 1906. № 6. С. 141–142.
 108. Нові факультети та кафедри // Вісник Тимчасового уряду. 18 червня (1 липня) 1917 р. №83. 4 с.
 109. Одеська «Просвіта» // Украинский вестник. 18 июня 1906 г. №5 С. 313 – 314.

110. Одинец П. К вопросу об украинском народничестве. Опыт программных вопросов для изучения украинской национальной идеи // Киевская старина. 1906 г. Т. СХІІІ. С. 33 – 34.
111. Орган подільського духовенства в обороні народної української мови // Громадська Думка. 4 березня 1906 р. № 51. 4 с.
112. Орловский П. Участие запорожских казаков в восстановлении (Иерусалимским патриархом Феофаном) православной южно-русской иерархии в 1620 году // Киевская старина. 1905 г. Т. ХСІ. С. 133 – 141.
113. Перша українська гімназія в Одесі // Киевская старина. 1906 г. Т. ХСІІІ. С. 49 – 50.
114. Перша загально-студентська українська конференція // Рада. 29 травня 1908 р. № 120. 4 с.
115. Петров Н. Что сделал Киевский митрополит Петр Могила для украшения великой церкви Киево-Печерской лавры? // Киевская старина. Март 1900 г. Т. LХVІІІ. С. 145–147.
116. Порш М. Національне питання та виборча агітація на Україні // Літературно-Науковий Вістник. 1907 г. Т. 37. С. 135-139.
117. Пособие городам от казны на нужды начального образования // Городское дело. 15 июля 1913 г. № 13. С. 889–894.
118. Преображенский И. Духовенство и народное образование. По поводу сообщения, сделанного в собрании экономистов Г. Соколовым // Земство и народное образование. Т 4. 1900 г. 96 с.
119. Про народню освіту на Україні // Рідна справа. 29 апреля 1907 р. № 4. 4 с.
120. Продолжается подписка на 1909 год // Почаевские известия. 27 марта 1909 г. № 722. 10 с.
121. Прокопович В. Народна школа й рідна мова на Україні // Світло. 1911 г. Кн. 7. С. 34 - 47.
122. Просвітянин. Товариство «Просвіта» в Одесі // Украина. 1907 р. Т. 1. № 2. С. 48.

123. Протест земства проти конфіскації українських книжок // Світло. 1914 р. №7. С. 109 - 110.
124. Пятидесятилетие Немировской гимназии // Киевская старина. Декабрь 1888 г. Т. XXIII. С. 101–117
125. Резолюция студентов-украинцев // Киевская старина. 1905 г. №. 11. С. 110.
126. Рідна мова – рідна і школа // Юг. 12 жовтня 1905 р. № 216. 4 с.
127. Рідна школа // Вісник товариства Української Хати в Херсоні. 7 травня 1917. № 5. 4 с.
128. Садовский В. Русское учительство и украинская школа // Украинская жизнь. 1914 г. № 1. С. 11-14.
129. Святе Письмо Старого й Нового Завіту українською мовою // Громадська Думка. 21 лютого 1906 р. № 40. С. 2.
130. Сецинский Е. По поводу учреждаемого в Каменце-Подольске епархиального церковного Древнехранилища // Подольские епархиальные ведомости. 20 января 1890 г. № 3. С. 79 - 86.
131. Смолич И. Предсоборное Присутствие 1906 года // Журнал Московской Патриархии. 1906 г. № 11. С. 74 - 80.
132. Справа РСП // Рада. 29 листопада 1907 р. № 268. 4 с.
133. Справа РСП // Рада. 30 листопада 1907 р. № 269. 4 с.
134. Статут київського товариства «Просвіта», затверджений губернським у справах про товариства присутствієм 26 травня 1906 р. за № 1 // Киевская старина. 1906 г. Т. ХСIII. С. 27.
135. Судьбы украинской печати // Украинский вестник. 24 августа 1906 г. № 13. С. 869 - 932.
136. Сьогобочній Г. Українська мова як підсобний засіб // Юг. 9 листопада 1905 р. № 2188. 4 с.
137. Театр // Крымский курьер. 16 октября 1905. № 238. 4 с.
138. Театр // Крымский курьер. 23 июля 1905. № 172. 4 с.
139. Театр // Крымский курьер. 25 сентября 1905. № 222. 4 с.

140. Труси в студентів // Рада. 27 листопада 1907 р. № 267. 4 с.
141. У двадцять п'яті роковини оснування РУП // Діло. № 29, 8 лютого 1925 р. 4 с.
142. Украинский вопрос // Украинская жизнь. Москва: За друга, 1917. 191 с.
143. Українознавство в одеському університеті // Нова Рада. 30 грудня 1917 р. № 219. 4 с.
144. Українська шкільна справа // Рідний край. 1906 р. № 45. 4 с.
145. Українське слово і мистецтво: П'єса Ібсена на українській сцені // Рідний край. 1908 р. № 42. 4 с.
146. Український студентський союз // Рада. 29 листопада 1909 р. № 270. 4 с.
147. Уманский литературно-художеский кружок // Уманский листок объявлений. 3 сентября 1904 г. № 95. 4 с.
148. Чепіга Я. Освічене невігластво // Украинская жизнь. 1912 г. № 9. С. 92 -94.
149. Черкасенко С. Народні вчителі й рідна школа // Світло. 1913 г. Кн. 1. С. 7 - 20.
150. Черкасы, Киевской губернии // Киевское слово. 5 октября 1900 г. № 4578. 4 с.
151. Шелухін С. Значення рідної мови для народності й творчості // Світло. 1911 р. Кн. 9. С. 25 - 26.
152. Школьные праздники // Народное образование. Санкт-Петербург. Июль 1897 г. Кн. VII. С. 117.
153. Юбилей Шевченко и духовенство // Волынская земля. 12 февраля 1914 г. № 35. 2 с.
154. Як читаються українські книжки в КПІ // Рада. 9 жовтня 1913 р. № 230. 4 с.

1.3. Документи особового походження

155. Алчевская Х. Передуманное и пережитое (1841-1920 гг.): Дневники, письма, воспоминания. Москва: Типография общества И. Сытина, 1912. 467 с.
156. Галян Г. Розповіді про мистецьку родину Кричевських. Культурологічні нариси. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. 100 с.
157. Грушевський М. Спомини / За ред. С. Білоконя. Київ: Спілка письменників України та Київської письменницької організації. 1992. № 2. С. 130 - 141.
158. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901 – 1917). Вінніпег, 1949. 167 с.
159. Капельгородський П. Записки семінариста. Київ, 1961. 564 с.
160. Пчілка О. Про Лесю Українку. Київ: Вид-во худож. літ. «Дніпро», 1971. С. 104 – 109.
161. Садовський М. Мої театральні згадки: 1881-1917 рр. Харків: Україна, 1930. 120 с.
162. Саксаганський П. Театр і життя: мемуари. Харків: Рух. С. 25 - 192.
163. Цибаньова О. Лаври і терни... Життєвий і творчий шлях Михайла Старицького. Київ: Укр. держ. центр культ. ініціатив, 1996. 184 с.
164. Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917 рр.). Київ: Темпора, 2011. 480 с.

2. Монографії, статті та рецензії

3.2. Автореферати дисертацій і дисертації

165. Андрієвський В. З минулого. Від Гетьмана до Директорії. Берлін, 1923. Т. II Ч. 2: Директорія. 308 с.
166. Арманд Л. Кооперация и народные дома // Народные дома: сборник статей. Москва, 1918. 24 с.
167. Асеева Н. Украинское искусство и европейские художественные центры (конец XIX – начало XX в.). Киев, 1989. 197 с.
168. Бакіров В. Харківський національний університеті тім. В. Каразіна // Краєзнавство. № 4, 2006. 320 с.
169. Баркер Б., Ескарпи Р. Жажда чтения. Москва: Книга, 1979. 208 с.

170. Бернштам Т. Приходская жизнь русской деревни: Очерки по церковной этнографии. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2005. с. 416.
171. Бірюліна О. Братське древньосховище – перший громадський музейний заклад в Луцьку // Минуле і сучасне Волині. Олександр Цинкаловський і край: матеріали IX наук. історико-краєзн. міжн. конференції, 20 – 23 січня 1998 р. Луцьк: Надстир'я, 1998. С. 198 – 200.
172. Бондаренко С. Становлення модерної культури читання в Російській імперії у другій половині XIX – початку XX ст. (на матеріалах Харківської губернії): монографія. Харків, 2015. 220 с.
173. Борисенко В., Непорожня Г. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. Київ, 2002. 149 с.
174. Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського. Львів: Світ, 2005. 272 с.
175. Букреева О. Библиотечно-просветительная деятельность попечительства о народной трезвости в России в конце XIX – начале XX вв.: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 05.25.03. Москва, 2008. 18 с.
176. Буравченко Д. Культурна ситуація в Україні на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX - початку XX ст.. 2009. Вип. 16. С. 362-372.
177. Буряк Л. Жіноча освіта в Україні в контексті урбанізації // Пам'ять століть. 2006. № 2. С. 52 – 61.
178. Василько В. Микола Садовський та його театр. Київ, 1962. 196 с.
179. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905 – 1920 рр.) Київ: Мандрівець, 1996. 359 с.
180. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. Київ: Інститут історії України, 2003. 515 с.
181. Вільшанська О. Повсякдення міської родини на тлі суспільних змін // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець

- XVIII – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 608 с.
182. Водяхін Є. Українська театральна культура кін. XIX – поч. XX ст. у контексті соціокультурних та ідеологічних трансформацій // Культурологія. Молоді науковці. № 5. 2023. С. 19 – 23.
 183. Волобуєва А., Шудря М. Періодичні видання Києва та Київської губернії (1835–1916 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність: матеріали V Всеукр. наук.-теорет. конференції 27–28 листопада 1998 р. Львів, 1999. С. 50 – 55.
 184. Вороний М. Театр і драма. Збірка критичних статей з обсягу театального мистецтва і драматичної літератури. Київ: Волосожар, 1913. 166 с.
 185. Гандзюк В. Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917-1920 рр.): Монографія. Вінниця: Діло, 2009. 370 с.
 186. Гарбузова Л. Культурно-просвітницькі громадські організації Умані на початку XX ст. // Черкащина в контексті історії України: матеріали І наук.-краєзнав. конф. Черкащини, присвяч. 50-річчю створення Черкаської області. Черкаси: Ваш Дім, вид. ПП Дикий О., 2004. С. 194 – 198.
 187. Гермайзе Й. Матеріали до історії українського руху за світової війни // Український археографічний збірник. Київ, 1926. Т. I. С. 271-354.
 188. Гиндин И. Государство и экономика в годы управления С. Ю. Витте // Вопросы истории. 2007. № 4. С. 70 – 97
 189. Гирич І. Боротьба за Київ як ключове питання української ідеї // Україна. Наука і культура. Київ, 2005. Вип. 33. С. 80 – 97.
 190. Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку XX століття. Запоріжжя: Запорізький державний. ун-т, 1997. 51 с.

191. Гладкий С. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку XX ст. Полтава, 1997. 189 с.
192. Глушко С. Нариси з історії революційного руху на Україні. Київ, 1926. Т. 1.: Революційна Українська Партія (РУП). 398 с.
193. Голобуцький О. Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття: Дослідження. Київ: Смолоскип, 1996. 124 с.
194. Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. Харків: Майдан, 1996. 191 с.
195. Горбачов Д. Наївність - цинізм цнотливості... Д. Бурлюк-Писарчук у ролі великої дитини // Хроніка-2000. 1994. Вип. 3-4. С. 223 – 236.
196. Гриценко О. Клуб // Нариси української популярної культури. Київ, 1997. С. 245–150.
197. Гриценко Т., Гриценко С., Кондратюк А. Культурологія. Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2007. 392 с.
198. Грицик Л. Боротьба за відкриття українознавчих кафедр в університетах Наддніпрянщини (1905–1907 рр.): вітчизняна історіографія // Історія науки і біографістика. 2015. № 2 11 с.
199. Грищенко С. Система вищої освіти Росії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки. Ч., 2013. Вип. 110. С. 205-206 с.
200. Грінченко Б. Народні вчителі і вкраїнська школа. Відбиток з «Громадської думки». Київ: Т-во М. Гирич, 1906 р. 60 с.
201. Грінченко Б. Як жив український народ. Коротка історія України / За ред. З. Когут. Чернівці: Вид-во: Друкаръ, 1910. 58 с.
202. Гріщенко Ю. Дмитро Дорошенко – історик українського національного руху початку XX ст. (за матеріалами періодики) // Збірник наукових праць студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

- Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний ун-т ім. І. Огієнка, 2024. Вип. 22. Ч. 1. 239 с.
203. Гріщенко Ю. Симон Петлюра як дослідник українського театру // Збірник наукових праць студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний ун-т ім. І. Огієнка, 2024. Вип. 21. Ч. 1. 239 с.
 204. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні, 1990. Київ: Освіта. 192 с.
 205. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Львів: НТШ ім. Т. Шевченка, 1925. 196 с.
 206. Гундорова Т. Проявлення слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Київ: Критика, 2009. 447 с.
 207. Даниленко С. Українська інтелігенція в русі за національно-культурне відродження (др. пол. XIX – поч. XX ст.) // Український історичний збірник / За ред. Т. Чухліб. Київ, 2013. Вип. 16. С. 119 – 130.
 208. Дей А. Книгопечатание на Украине конца XIX – начала XX в // 400 лет русского книгопечатания. Русское книгопечатание до 1917 года. Москва: Изд-во Наука, 1964. С. 544 – 565.
 209. Дем'яненко Н., Кравченко І. Учительські інститути в системі педагогічної освіти України (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. Київ: Фенікс, 2010. 512 с.
 210. Демченко Т. Батько Шраг. Чернігів, 2008. 264 с.
 211. Донік О., Федьков О., Опря Б. Політичні партії та селянство в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.: соціоментальні й інституційні чинники взаємодії // Український історичний журнал. Київ: Ін-т НАН України, 2021. № 2. С. 29 – 47.
 212. Дорошенко В. «Просвіта» – її заснування й праця: короткий історичний нарис. Філадельфія, 1959. С. 63 – 64.

213. Дорошенко В. Українство в Росії: Новійші часи. Відень, 1916. 114 с.
214. Дорошенко Д. Короткий нарис історії Християнської Церкви. Вінніпег, 1949. 102 с.
215. Дорошенко Д. Нарис історії України (від половини XVII століття). Київ: Глобус, 1992. Т. II. 349 с.
216. Дорошенко Д. Україна – наш рідний край. Прага: Пробоєм, 1942. 88 с.
217. Дубінка М. Стан єврейського шкільництва у структурі освіти Єлисаветградщини (середина XIX – початок XX століття) // Наукові записки Центральноукр. державний ун-т ім. В. Винниченка. Серія: Педагогічні науки. Кропивницький, 2023. Вип. 211. С. 118 - 124.
218. Дурдуківський В. Педагогічна діяльність Б. Грінченка // Праці науково-педагогічної комісії ВУАН. Київ, 1929. Т. I. С. 8 - 47.
219. Ельяшевич Д. Правительственная политика и еврейская печать в России. 1797 – 1917: очерки истории цензуры. Санкт-Петербург: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 1999. 792 с.
220. Ефремов С. Из общественной жизни на Украине. Москва: Речь, 1916. С. 37 – 38.
221. Євдокименко В. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. Київ: Наукова думка, 1967. 372 с.
222. Євселевський Л. «Просвіта» в Наддніпрянській Україні. Київ, 1993. 128 с.
223. Єршова Л. Жіноча освіта на Волині: монографія. Житомир: «Полісся». 2006. 488 с.
224. Жаборюк А. Український живопис останньої третини XIX – початку XX століття. Київ: Либідь, 1990. 309 с.
225. Животко А. Історія української преси. Київ: Наша культура і наука, 1999. 368 с.
226. Завальнюк О. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917 - 1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 16. 644 с.

227. Затенацкий Я. Н. Пимоненко: Жизнь и творчество 1862 – 1912 гг. Киев, 1955. 110 с.
228. Зёрнов Н. Русское религиозное возрождение XX века. Париж: YMCA-PRESS, 1974. 87 с.
229. Зленко П. Симон Петлюра. Матеріали до бібліографічного покажчика. Париж, 1939. 72 с.
230. Иванов А. Еврейское студенчество в Российской империи начала XX в.: Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования. Москва, 2007. С. 426 – 429.
231. Іваненко В., Голуб А., Світленко С. «Українське питання» в російській імперії та Радянському Союзі (XVIII – перша половина XX ст.). Дніпропетровськ, 1998. 191 с.
232. Іванис В. Симон Петлюра – президент України (1879-1926 рр.). Торонто-Канада: 5-а станиця Союзу бувших українських вояків, 1952. 254 с.
233. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. Запорізький національний ун-т. Запоріжжя, 2006. 520 с.
234. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. 440 с.
235. Ігнатуша О. Українська Автокефальна Православна Церква (1917 – 1930 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 1993. 255 с.
236. Історія релігії в Україні: Навч. посіб. / За ред. Колодного А. Київ: Знання, 1999. 735 с.
237. Калакура Я., Рафальський О., М. Юрій. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.

238. Кандидов Б. Церковь и Февральская революция. Классовая позиция православной церкви в период февраля-августа 1917 г.: Материалы и очерки. Москва, 1934. 96 с.
239. Капельгородський П. Записки семінариста. Київ, 1961. 564 с.
240. Карліна О. Театральне життя у повітових містах Волинської губернії в першій половині XIX ст. // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Іст. науки, 2013. № 21. С. 27 – 32.
241. Кароєва Т. Провінція у галактиці Гутенберга: книжкова культура подолян другої половини XIX – початку XX ст.: монографія. Вінниця: ТОВ «НіланЛТД», 2014. 472 с.
242. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: монографія. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
243. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX століть: Соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. 176 с.
244. Кашуба Е. Первые авангардные выставки в Киеве 1908-1910 гг. Киев: РВА «Триумф», 1998. 54 с.
245. Кельнер В. Очерки по истории русско-еврейского книжного дела во второй половине XIX – начале XX в. Санкт-Петербург, 2003. 240 с.
246. Кілессо С. Києво-Печерська Лавра. Київ: Техніка, 2003. 200 с.
247. Клековкін О. Театр: Форми і реформи // Мистецтвознавство України. 2008. Вип. 9. С. 108 – 119.
248. Книга в России, 1895–1917 / Под ред. И. Фроловой. Санкт-Петербург, 2008. 720 с.
249. Ковальчук О. Історія живописного факультету НАОМА і його роль у вихованні мистецьких кадрів та формуванні національної живописної школи України 1917 – 1941 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мист.: 17.00.05. Київ, 2003. 22 с.
250. Колесник В. Вінницька церковно-вчительська школа та її завідувачі Павло Погорілко і Володимир Янса // Міста і містечка Поділля від

- доби Середньовіччя до початку XX ст.: матеріали наук. конф. 24–25 вересня 2015 р. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. С. 278 – 291.
251. Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1896–1918): іст. нарис. Вінниця: Розвиток, 2007. 160 с.
 252. Колесник І. Українська культура та історіографія: історія ментальності. Український історичний журнал. 2002. №1. С.26-37.
 253. Колісник В., Рафальський О., Тимошенко О. Шляхом національного відродження. Національне питання в програмах і діяльності українських партій Наддніпрянщини (1900-1907 рр.). Київ, 1998. 227 с.
 254. Коломієць О. Антиклерикальні виступи селян Правобережної України в 1900–1904 рр. // Український історичний журнал. 1973. № 11. С. 108–115.
 255. Коляда Н. Громадсько-просвітницьке подвижництво на користь недільних шкіл України (друга половина XIX – початок XX століття / Педагогічно-просвітницька діяльність громадських організацій України (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. Умань: ФОП Жовтий, 2015. С. 333–355.
 256. Комариця М. Сніп // Українська преса XIX–XX ст. в Україні і в світі : історико-бібліографічне дослідження : у 4 т. Львів: Оріяна-Нова, 2014. Т. 4: 1911–1916 рр. 568 с.
 257. Константинов Н., Медынский Е., Шабаетова М. История педагогики. Москва: Просвещение, 1974. 447 с.
 258. Коробка М. Становлення і розвиток українських товариств «Просвіта» як осередків національно-культурного відродження (друга половина XIX – перша половина XX ст.) // Етнічна історія народів Європи. 2014. Вип. 42. С. 142–148.
 259. Короленко В. История моего современника. Кн. 1-2. Москва: Гос. изд-во худож. лит., 1948. 650 с.

260. Костомаров Н. Задачи украинофильства // Русские инородцы. Москва, 1996. С. 554-568.
261. Костриця М. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. Житомир: М.А.К., 2001. 360 с.
262. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XIX ст. Київ: Основи, 1997. 423 с.
263. Крижановська О. Театральне життя міста // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 488 – 516.
264. Крищук Б. Суспільно-політичні та культурно-освітні передумови виникнення та становлення осередків товариства «Просвіта» на Поділлі // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. 2010. Вип. 54. С. 171 - 176.
265. Крупський І. Українська преса Наддніпрянщини 1905-1914 рр.: формування мережі, еволюція висвітлення суспільно-політичної тематики // Магістеріум. Вип. 22. Журналістика. 2006. С. 57-61.
266. Кузьмін М. Музично-драматична школа М. Лисенка // Українське музикознавство. Київ: Музична Україна, 1984. Вип. 19. С. 37 – 50.
267. Кульчицька О. Культурно-мовні заходи південних «Просвіт» на початку XX ст. Наукові праці ЧДУ ім. Петра Могили. Серія: Історія, 2009. Т. 115. Вип. 102. С.20 – 23.
268. Курочкин П. Эволюция современного русского православия. Москва: Мысль. 1971. 270 с.
269. Линденмайер А. Добровольные благотворительные общества в эпоху Великих реформ. Великие реформы в России: 1856–1874 / Под ред. Л. Захаровой. Москва, 1992. 300 с.
270. Лисенко О. Просвітянський рух на Наддніпрянщині в 1905–1919 роках // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2010. Вип. 19. С. 516 - 521.

271. Лобановський Б. половини XIX –початку XX ст. Київ: Мистецтво, 1989. 206 с.
272. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (бер. 1917р. – квіт. 1918р.): монографія, Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М., 2008. 80 с.
273. Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава: Праці Українського Наукового Інституту, 1934. Т. III. 345 с.
274. Лущик С. Одесские «Салоны Издебского» и их создатель. Одесса: Студия «Негоциант», 2005. 352 с.
275. Люзняк М. Українська науково-популярна книга кінця XIX – початку XX ст. як соціокультурний феномен: з історії виникнення та становлення. Львів: Атлас, 2000. 376 с.
276. Лях С. Методологія історії: класика і практика: навчальний посібник. Запоріжжя: «Гельветика», 2021. 130 с.
277. Магась В. Громадсько-політичні організації і влада в підросійській Україні (1905 р. – лютий 1917 р.): дис... докт. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2021. 560 с.
278. Мартинюк М. Преса Бердичева в контексті подій XIX–XXI ст. Житомир: Вид-во «Волинь», 2008. 48 с.
279. Милько В. Система управління гімназійною освітою в Російській імперії: на прикладі українських міст (XIX – початок XX ст.) (продовження) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. праць. Київ: Ін-т історії України, 2016. Вип. 25. С. 222 – 240.
280. Миронов Б. Добровольные ассоциации и гражданское общество в позднеимперской России // Социология социальной антропологии. 2008. Т. XI. № 2. С. 164 – 176.
281. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи,

- гражданского общества и правового государства. Т. 2. Санкт-Петербург: Ивд-во «Дмитрий Буланин», 2000. 567 с.
282. Митрополит Іларіон. Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. 2-ге вид. Вінніпег, 1982. 367 с.
283. Михайлин І. Історія газети «Сніп» (1912) // Пресознавчі студії: історія, теорія, методологія. Збірник праць кафедри української преси і Дослідницького центру історії західноукраїнської преси. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2007. Вип. 8. С. 54 – 66.
284. Михайлюк О. Про деякі особливості взаємин радянської влади і українського селянства в революційний період (1917 – середина 20-х рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Прем'єр, 2001. Вип. XIII. С. 102–124.
285. Михайлюк О. Соціокультурний підхід як методологія історичного дослідження // Український селянин. № 16. 2016. С. 9 – 14.
286. Мірошніченко Н. Модернізм в українській драматургії початку ХХ століття // Український театр ХХ століття: монографія Київ: вид-во «ЛДЛ», 2003. 512 с.
287. Морозова О. Розбудова національної початкової освіти з рідною мовою викладання в Наддніпрянській Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. Серія: Історичні науки. 2009. Т. 100, Вип. 87. С. 39 - 43.
288. Музичко О. Від українознавства до україністики, від клубів до університетських кафедр: формування фундаменту одеської історичної україністики наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Історична україністика в Одеському університеті : визначні віхи, персонажі, доробок: матеріали конф. V історіографічних читань історичного фак-ту. Одеського національного ун-ту ім. І. Мечникова 31 травня 2012 р. Одеса: ТЕС, 2013. С. 7 – 29.

289. Музичко О. Петиції українців Полтави, Чернігова та Одеси про відкриття кафедр українознавства в Одеському (Новоросійському) університеті (1905–1906 рр.) // Пам'ятки. 2013. Т. 14. С. 3 – 18.
290. Мулик-Луцик Ю. Нарис історії Української Православної Церкви. Ч. 1. Вінніпег, 1979. 181 с.
291. Надольська Ю. Тенденції розвитку освіти і педагогічної думки Півдня України (друга половина ХІХ - початок ХХ століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. 2012. 20 с.
292. Нарадько А. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Полтава, 2002. 222 с.
293. Нариси історії українського шкільництва: 1905 – 1933: навч. посіб. / За ред О. Сухомлинська. Київ: Заповіт, 1996. 304 с.
294. Немировский Е., Орлов В., Шицгал А. Книгопечатание и полиграфическая промышленность второй половины ХІХ в. // 400 лет русского книгопечатания. Русское книгопечатание до 1917 года. Москва: Наука, 1964. С. 364 - 376.
295. Новітня історія України (1900 – 2000): Підручник / Упор. А. Слюсаренко. Київ, 2000. 662 с.
296. Нога О. Малярство українського авангарду: 1905 – 1918 рр. Львів: Українські технології, 1999-2000. 292 с.
297. Огиенко И. Очерки культурной жизни старой Малороссии: Брусиловское церковное братство. Катеринослав: ЛЕКУАК, 1913. Т. 9, С. 216 – 243.
298. Огієнко І. Українська культура. Катеринослав: Вид-во в Катеринославі, 1922. 280 с.
299. Огієнко І. Українська церква. Прага: Вид-во Ю. Пищенко, 1942. Т. 2. 284 с.
300. Огієнко І. Як Москва взяла під свою владу вільну церкву українську. Тернів: Вид-во УАПЦ, 1921. №6. 20 с.

301. Опря Б. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2011. 275 с.
302. Опря Б. Деякі аспекти взаємин православного духовенства з парафіянами на Поділлі в кінці XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX - початку XX ст., 2007. № 13. С. 177 – 183.
303. Опря А. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 р.). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. 192 с.
304. Опря Б. Господарська діяльність православного парафіяльного духівництва в другій половині XIX – на початку XX ст. (На матеріалах Правобережної України) // Український селянин. Черкаси, 2010. Вип. 12. С. 102 – 105.
305. Осташко Т. З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної Ради // Укр. іст. Журнал. 1998. № 3. С. 147 – 163.
306. Очерки русской культуры. Конец XIX - начало XX века, 2011. Т. 1. Общественно-культурная среда: учебник. Москва: Издательство Московского университета 880 с.
307. Павко А. Політичні партії, організації в Україні: наприкінці XIX-початок XX століття. Київ, 1999. 248 с.
308. Павлова О., Мельничук Т. Історія української культури: навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 340 с.
309. Панасенко С. В сучасній школі. Київ: Українська школа, 1917. 24 с.
310. Панько О. Християнство в історії духовної культури українського народу: на матеріалах наукової спадщини І. Огієнка: дис... канд. іст. наук: 09.00.11. Львівський національний ун-т ім. І. Франка, Львів 2003. 198 с.
311. Перепелюк О. Церковний спів: навчання та хорове виконавство в Київській єпархії (XIX – початок XX століття): монографія. Умань: ПП Сочінський М., 2021. 193 с.

312. Перерва В. Церковні школи в Україні кінця XVIII – поч. XX ст.: забутий світ. Біла Церква: ПП Пшонківський, 2015. Т. 1: Загальна частина. 572 с.
313. Пересунько Т. Культурна дипломатія Симона Петлюри: «Щедрик» проти «руського мира». Місія Капели Олександра Кошиця (1919–1924). Київ: «АртЕк», 2019. 312 с.
314. Петров С. Книга в Україні. 1861 – 1917: Матеріали до репертуару укр. кн. Київ, 2006. Вип. 9. 260 с.
315. Петров С. Книжкова справа в Києві (1861 – 1917). Київ: Тов. «УВПК ЕксОБ», 2002. 344 с.
316. Петрова К. Попечительства про народну тверезість на сторінках південноукраїнської періодичної преси кінця XIX – початку XX ст. // *Scriptorium nostrum*. 2016. № 2. С. 109 – 127.
317. Пилипчук Р. Історія українського театру (від витоків до кінця XIX ст.). Львів: Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2019. 356 с.
318. Попович М. Нарис історії культури України. Київ: «АртЕкс», 1998. 728 с.
319. Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX веке. Москва: Республика, 1995. 511 с.
320. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.: монографія. Черкаси: Вертикаль, 2007. 640 с.
321. Прищепа О. Комунікаційні практики Волинської гімназії/ліцею у конструюванні освітньо-культурного середовища м. Кременця (перша чверть XIX ст.) // *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. Київ, 2016. Вип. 9. С. 257 – 273.
322. Прищепа О. Культурний побут міських жителів Правобережної України у звітах губернаторів (друга половина XIX – початок XX ст.) // *Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – першої половини XX ст.: Зб. наук. праць*. Київ: Ін-т української археографії та

- джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2013. С. 243 – 263.
323. Прищепа О. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП «ДМ», 2010. 287 с.
 324. Прищепа О. Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України (кін. XVIII – поч. XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01; НАН України: Ін-т історії України. Київ, 2020. 591 с.
 325. Райська. Л. Кулішівка в історії становлення української графіки й орфографії // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Шевченка. Серія: Філософські науки. Чернівці: Чернівецький державний пед. ун-т, 2009. Вип. 66. С. 46 – 49.
 326. Реєнт О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України XIX - початку XX ст., 2004. С. 5 – 47.
 327. Реєнт О. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку // Український історичний журнал. 2007. № 6. С. 218 – 232.
 328. Реєнт О. Проблеми історії України XIX – початку XX століть // Збірник наукових праць відділу історії України XIX – початку XX ст. Київ, 2000. 262 с.
 329. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 340 с.
 330. Реєнт О., Лисенко О. Українська національна ідея і християнство. Київ: Богдан, 1997. 124 с.
 331. Резник Ю. Социокультурный подход как методология исследований // Вопросы социальной теории. 2008. Том II. Вып. 1. С. 305 – 328.
 332. Римский С. Российская церковь в эпоху великих реформ. (Церковные реформы в России 1860–1870-х годов). Москва: Крутицкое патриаршее подворье, 1999. 568 с.

333. Рождественский С. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902. Санкт-Петербург: Изд. М-ва Народного просвещения, 1902. 785 с.
334. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: нариси. Київ: Радянська школа, 1991. с. 313.
335. Розенталь И. «И вот общественное мнение!»: Клубы в истории российской общественности. Конец XVIII – начало XX вв. Москва: Новый хронограф, 2007. 400 с.
336. Романько І. Театральна справа в Україні під час влади національних урядів (1917 – 1920 рр.). Київ, 1999. 36 с.
337. Ростовська О. Ніжинська вища освіта в період демократичних процесів 1917 року // Література та культура Полісся. Ніжин, 2006. Вип. 32. С. 112 – 114.
338. Русакова Л. Художня освіта в Україні другої половини XIX – початку XX століття: історія та педагогічні пошуки // Проблеми підготовки сучасного вчителя. 2014. № 9. С. 279 - 285.
339. Савельев А., Момот А., Хотеев В. Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года: монография. Москва: Институт Истории ВО, 1995. 352 с.
340. Савицька Л. Художня критика в Україні. Друга половина XIX – початок XX ст. Київ: ТОВ Кадри, 2001. 320 с.
341. Савочка А. Дитячі притулки відомства установ імператриці Марії в Таврійській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. Миколаїв: Чорноморський державний ун-т ім. Петра Могили, 2010. Вип. 5. С. 49 - 55.
342. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860 – 1870-х рр. Київ: Держвидав України, 1930. 414 с.

343. Самойлов Ф. Новоросійський університет в березні – жовтні 1917 р. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2002. Вип. 6. С. 217 - 223.
344. Самойлович Ю. Церковь українського соціал-фашизму. Москва: ГАИЗ, 1932. 125 с.
345. Сарбей В. «Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця ХХ століття // Український історичний журнал. 1996. № 2. С. 35 - 46.
346. Сарбей В. Микола Аркас і його «Історія України-Русі» // Український історичний журнал, 1990. №7. С.100 – 113.
347. Сарбей В. Національне відродження України // Україна крізь віки. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1999. Т. 9. 335 с.
348. Сарнацький О. Царизм та українські партії (1900 – 1917 рр.). Запоріжжя: Запорізький національний тех. ун-т, 2006. 709 с.
349. Семенко І. Михайль Семенко – основоположник українського футуризму // Хроніка-2000. Київ, 2007. Вип. 65. С. 15 – 57.
350. Сірополко С. Друзі товариства імені Г. Ващенка. Київ: Наукова думка, 2001. 912 с.
351. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наук. думка, 2001. 912 с.
352. Смишляк А. Київський митрополичий хор (XIX – поч. ХХ ст.): соціокультурний портрет спільноти. Емінак. 2016. № 2. С. 5 - 12.
353. Соколов В. Культурно-просвітницька та бібліотечна діяльність народних домів комітетів піклування про народну тверезість в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Вісник Одеського національного ун-ту. Серія: Бібліотекознавство, 2017. Т. 22, Вип. 1. С. 64 – 94.
354. Сохацька Є. Іван Огієнко за національно-зорієнтовану українську культуру (за матеріалами «Нашої культури» – 1935–1937 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Філологічні науки. Вип. 5. Кам'янець-Подільський, 2001. С. 184 – 187.

355. Старенький І. Подільське єпархіальне Давньосховище: віхи розвитку (1890-1920 рр.) // Науковий вісник «Межибіж»: матеріали V наук.-краєзн. конференції «Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України». Межибіж: Мельник А, 2011. Ч.2. С. 158-166.
356. Старовойтенко І. Листи Є. Чикаленка до М. Аркаса (1903-1908). // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. Одеса: Паллада, 2009. Ч. 2. Вип. 3. 11 с.
357. Степовик Д. Історія української ікони Х-XX століть. Київ: Либідь, 2004. 436 с.
358. Стоян Т. Університетська освіта в Україні в другій половині ХІХ ст.: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1999. 20 с.
359. Стрибульський С. Историческая записка о Немировской гимназии: 1838 – 1888 гг. Немиров: Тип. С. Я. Брантмана, 1888. 430 с.
360. Стрілець В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття – 1939 рік). Київ: Київський університет, 2002. 361 с.
361. Супронюк О. Часопис «Вісник Союзу Визволення України» (Відень, 1914–1918) як чинник становлення державності України // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Історичні науки. 2015. Вип. 23. С. 59 – 64.
362. Сушко В. Передумови українізації загальноосвітньої школи Півдня України з початку ХХ століття до 1920 року // Вісник Черкаського національного ун-ту ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2019. № 4. С. 42 – 47.
363. Сысоева Е. Общеобразовательная школа в России в условиях модернизации начала ХХ в. // Вестник Московского университета. 2010. № 2. Серия 8. История. С. 61–76.
364. Тацієнко В. Повсякденне життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії в кін. ХVІІІ – поч. ХХ ст. : дис... канд.

- іст. наук: 07.00.01. Уманський державний педагогічний ун-т ім. П. Тичини. Умань, 2016. 272 с.
365. Телешун С. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX ст.: монографія. Київ, 1996. 130 с.
 366. Телешун С. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.05; Ін-т нац. відносин і політології. Київ, 1996. 28 с.
 367. Тимошенко О. Громадсько-політичне життя Наддніпрянської України в роки російської революції 1905 – 1907 рр. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2014. Вип. 17-18. С. 256 - 265.
 368. Тимошенко О. Громадсько-політичне життя Наддніпрянської України в роки російської революції 1905 – 1907 рр.: навч. вид. Київ, 2015. 265 с.
 369. Ткач С. Діяльність осередків українських політичних партій у Подільській губернії на початку XX ст. // Наук. праці Кам'янець-Подільського національного ун-ту імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2015. Т. 25. С. 371 – 379.
 370. Турченко Ф. Микола Міхновський: життя і слово: монографія. Київ: Генеза, 2006. 318 с.
 371. Турченко Ф., Турченко Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. Київ: Генеза, 2003. 304 с.
 372. Тюрменко І. Іван Огієнко – митрополит Іларіон // Український історичний журнал. 1995. № 2. С. 79 - 92.
 373. Ульяновський В. Національне питання в Університеті Св. Володимира в 1917 – 1918 роках: спроба відкриття кафедри історії України / В. Ульяновський // Український археографічний щорічник. Київ, 2007. Вип. 12. С. 224 – 246.

374. Фартучна Г. Національний рух українського студентства в умовах реакції (1907-1914 рр.) // Наукові записки з української історії. 2012. Вип. 32. С. 94 - 100.
375. Федевич К. За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 роки). Київ: Критика, 2017. 308 с.
376. Феденко П. Український рух у ХХ столітті. Лондон, 1959. 267 с.
377. Федьков О. Політичні партії в Наддніпрянській Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: навчальний посібник. Кам'янець-Подільський, 2022. 133 с.
378. Фирсов С. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 гг.). Москва: Наука, 2002. – 624 с.
379. Флоровский Г. Пути русского богословия: репр. воспроизведение 3-го изд. Париж: YMCA-PRESS, 1983. 600 с.
380. Харитон І. Суспільно-історичні детермінанти українського православного церковного співу // Мультиверсум. Філософський альманах. 2004. №41. С. 16 – 30.
381. Хома І., Сова А., Мина Ж. Історія української культури: навч. посіб. Львів, 2012. 241 с.
382. Хренов Н., Соколов К. Художественная жизнь императорской России (субкультуры, картины мира, менталитет). Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. 809 с.
383. Швецова-Водка Г. Документ і книга в системі соціальних комунікацій. Рівне, 2001. 438 с.
384. Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. Дрогобич, 1994. 248 с.
385. Шендрікова С. Марія Костянтинівна Заньковецька на кримських театральних сценах // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. Сковороди. Серія: Історія та географія. 2011. Вип. 41. С. 233 - 236.

386. Шмагало Р. Мистецька освіта в Україні середини XIX – середини XX ст.: структурування, методологія, художні позиції. Львів: Українські технології, 2005. 528 с.
387. Юдорів Ю. Історія церкви в Україні. Торонто, 1967. 364 с.
388. Юрій М. Соціокультурний світ України: монографія Київ: Кондор, 2004. 738 с.
389. Ясиневич В. Народные дома, музеи, библиотеки // Архитектура Украины на рубеже XIX–XX веков. [Електронний ресурс]. URL: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/yasievich/yasievich_ukr_11.html.

3.3. Довідкова та енциклопедична література

390. Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: Смолій В. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2: Г-Д. 528 с.
391. Енциклопедія українознавства: у 10 т. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2000. Т. 7. 4016 с.
392. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник / За ред. Смолій В. Київ: Вища школа, 2005. 543 с.
393. Муха А. Композитори України та української діаспори: Довідник. Київ: Музична Україна, 2004. 352 с.
394. Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. Ю. Шемшученко, В. Бабкін, В. Горбатенко. Київ: Генеза, 2004. 736 с.
395. Українська радянська енциклопедія: У 12 т. / Гол. ред. М. Бажан. 2-ге вид. Київ: Головна редакція УРЕ. 1985. Т. 12. 568 с.
396. Хрестоматія з історії Української РСР. Київ: радянська школа. 1961. Кн. 2. 641 с.